

KOVÁCS ATTILA

A 10. századi besenyő törzsszervezet és szállásterület problémáinak újragondolása

Munkámban a besenyők szállásterületének méretével, kiterjedésével, azon belül a törzsek elhelyezkedésének kérdésével foglalkozom, és az abból levonható következtetések összefoglaló rendszerezésére teszek kísérletet. A kérdéskör magában foglalja a besenyők politikai rendszerének értelmezését is. A besenyők európai honfoglalásának, majd megtelepedésének kérdéskörét sokan taglalták és számos elmélet született a témában, amelyek rendszerint kitértek a besenyő törzsek közötti hierarchia problematikájára is. Ezen felül részletesen vizsgálták a besenyő törzsek elnevezéseit, és többen kísérletet tettek a nomád besenyők katonai és politikai struktúrájának rekonstruálására.

Ami viszont ezen kutatásokból mindig kimaradt, az az olyan típusú szintézis, amely egyidejűleg figyelembe veszi az eddig vizsgált kutatási irányok nagy többségét. Igyekszem minden olyan lényeges területet komplex módon megvizsgálni és feldolgozni, amelyeket együttesen még nem vizsgáltak eddig a témában. Valamint más olyan megközelítési módokat, és adatokat is beépíteni tanulmányomba, amelyek eddig nem kaptak figyelmet a téma korábbi vizsgálata során. Ezen felül egy kutatástörténeti érdekességre is felhívom a figyelmet, amely eddig látens módon befolyásolt minden olyan tudományos elméletet, amely a besenyőket érintette európai honfoglalásuk után.

Szakirodalmi áttekintés

A nemzetközi szakirodalom alapját Pritsak 1975-ös munkája képezi.¹ Ezért ennek a rövid ismertetésével kezdem a szakirodalmi álláspontok bemutatását.

Pritsak munkájában megállapítja, hogy négy alapvető momentum alapján rekonstruálható a besenyő nomád állam adminisztratív szerkezete. Ebből kiindulva határozza meg az európai besenyők hatalmi-politikai rendszerét. Ezek közül az első egy régészeti adat, amely szerint a besenyő sírok nyugati tájolásúak. A második, harmadik és negyedik momentum mind Bíborbanszületett Konstantín császártól származik, aki munkájában elsőként a besenyők nyugati törzseit sorolja föl, ez pedig Pritsak szerint hierarchikus. (A besenyő szállásterületet a Dnyeper folyó vágja ketté, amelytől nyugatra is, keletre is négy-négy törzs lakott.) Továbbá a nyugati törzsek leírása részletesebb, ami annak tudható be, hogy a jelentősebb törzsek leírása részletesebb. Végezetül

¹ PRITSAK, OMEJAN: The Pečenegs. A Case of Social and Economic Transformation. *Archivum Eurasiae Medii Aevi* I. 1975. 211–235.

pedig a besenyő törzsszövetségén belül a kangarok leírása arra utal, hogy a három kangar törzs vezető szerepet töltött be a törzsszövetségén belül. Ezt támasztja alá az is, hogy a háromból kettő a törzsszövetség nyugati területén helyezkedett el. Pritsak úgy látja, hogy a Konstantinnál fennmaradt leírás tartományai megfeleltethetők a törzseknek és Ioannés Scylitzés, valamint Georgios Kedrenos forrása alapján úgy véli, egy-egy törzs 10 ezer katona kiállításának adminisztratív alapegysége volt. A törzsek elhelyezkedéséről a következőket állapítja meg Pritsak: az első a *Javdiérdim*,² amely a nyugati törzsek közül északon helyezkedett el, a ruszoknak adót fizető szláv törzsek közelében és a régészeti bizonyítékok alapján a Sztuhnya³ és a Rosz folyó között koncentráltak településeik. Pritsak szerint a megfelelő bal parti tartomány a hatalmi hierarchiában második *Küercsicsur* törzs, amely a Szejm és az Oril folyók között feküdt. A rangban harmadik törzs a *Jula*, amely Magyarországgal volt határos, és magában foglalta a Szeret, a Prut és a Dnyeszter folyók felső vidékét. A nem vezér törzsek közül a negyedik a *Szurukülbej*. Ez a Donyec partvidékétől egészen a Donig terjedt. Az ötödik a *Karabaj* törzs, a Kijevi Russzal volt határos, és a Dnyeper jobb partján, annak nagy kanyarulatánál helyezkedett el. A megfelelő bal parti törzs, amely hatodik a sorban a *Borutolmacs*. Az alánokkal volt határos és ellenőrizte a tauriai Boszporuszt vagyis a Kercsi-szorost Pritsak szerint. A hetedik a *Jazikapan* törzs, a Szeret, Prut és a Dnyeszter alsó folyásánál helyezkedett el, és a Duna választotta el őket a bolgároktól. Végezetül a nyolcadik törzs lokalizációját adja meg Pritsak a DAI⁴ alapján: a bal parton helyezkedett el a *Bulacsaban* törzs, a Krím-félsziget bizánci területeivel volt határos, és magába foglalta a Dnyeper torkolatától délre fekvő területeket, egészen az Azovi-tengerig, valamint a Szamara, Konszka és Molocsna folyók partjait.

A vonatkozó magyar szakirodalom alapvetően Györffy György munkájára épül, mint olyan kiindulópont, amelynek alapgondolatai rendre visszaköszönnek a besenyők európai berendezkedésére vonatkozólag, mind területi, mind politikai szempontból. Györffy Györgynek jelentős számú tanulmánya foglalkozik a besenyőkkel. Idevágó nézeteit öt pontba szedve ismertetem. Györffy első tézise, hogy a besenyő törzsszövetségben a kangaroké volt a vezető szerep. Ezt azzal indokolja, hogy új, európai hazájukban a gazdaságilag legelőnyösebb központi területeket szállták meg. Ezt egészíti ki a második tézis, miszerint a besenyő törzsnevek között eltérés mutatkozik, az első három törzsnév (azaz a kangarok három törzsének neve) eltér a többi besenyő törzsnévtől, ugyanis e három törzsnév egyik összetevője a nomád politikai terminus magas méltóságneveit hordozza. Harmadik tézise, ami tárgyunkat illeti, hogy a besenyők új hazája a Dontól az Al-Dunáig terjedt. Ezt egyrészt a DAI-ra hivatkozva, másrészt Gardīzī és Ibn Rusta forrására alapozva állítja. Negyedik érve a törzsek lokalizációjánál Plano Carpini és Rubruk követjelentéseire alapoz, és a 13. századi mongol nomadizációt veszi alapul. Ennek lényege a nagyobb folyók mentén való évszakos vándorlás, amely észak-déli irányú. Az ötödik tézis maga a lokalizáció, amit a DAI alapján végez el, térképpel kiegészítve. Györffy is a besenyő törzsek nyugati törzseinek a meghatározásával kezdi.

A *Jazikapan* törzs az Al-Duna és mellékfolyói mentén, a *Jula* törzs Erdélytől keletre, a Szeret és a Prut vidékén helyezkedett el. A *Javdiérdim* vezértörzs, amely a lengyelekkel és a drevljánokkal volt határos, a Dnyeszter és a Bug mentén lakott. A *Karabaj* törzs birtokolta a

² A törzsek megnevezésénél az egységesség érdekében mindenhol a Moravcsik által használt magyar átíratot használom. (Moravcsik Gyula: *Bíborbanszületett Konstantín*: DAI. 1950, Budapest, 2003. reprint)

³ A földrajzi neveket a magyar helyesírás szabályai szerint adom meg.

⁴ *Bíborbanszületett Konstantin császárnak a Birodalom kormányzása* című művének a szakirodalomban általánosan használt rövidítését használom a továbbiakban: DAI.

Dnyeper jobb partját és mellékvizeit, Kherszontól fel Kanyevig. A Dnyeper keleti oldalán elhelyezkedő törzsek helyét a nagy folyók mentén lokalizálja Györffy, a szlávok lakta erdővidéktől a tengerig. A törzsek nemzetségei pedig a mellékfolyók mentén nomadizáltak, a már korábban említett mongol példa mintájára.⁵

A soron következő kutató, a régész Pálóczi Horváth András. Ő szintén abból indul ki, hogy a DAI mint történeti forrás a kiindulópont. Véleménye szerint a törzsek lokalizálásához elengedhetetlen segítséget nyújt Bíborbanszületett Konsantín, amikor leírja a besenyők nyugati törzseinek elhelyezkedését, majd ezek után a Dnyepertől keletre fekvő törzseket is leírja, bár jóval pontatlanabban. Természetszerűleg nála a régészeti leletek sokkal nagyobb súllyal esnek a latba, és ehhez idézi Pletneva régészeti eredményeit. A továbbiakban térképen rekonstruálja a törzsek elhelyezkedését Pálóczi Horváth, amely eltér a Györffy-féle rekonstrukciótól. Ugyanis Pálóczi Horváthnál a *Borutolmacs* törzs helyén a *Küercsicsur* törzs foglal helyet, míg a *Küercsicsur* helyén a *Szurukülbejt* találjuk.⁶

Van olyan kutató, aki csak érintőlegesen foglalkozott a témával, mégis ismertetnünk kell munkáját. Ugyanis egy teljesen új oldalról világított rá a besenyők hatalmi viszonyaira és európai hazájuk északi határának meghatározásában eddig a vonatkozó magyar szakirodalomban mások által nem használt forrásra támaszkodik. Galamb György tanulmányában írja, hogy Querfurti Brúnó több éves magyarországi tartózkodás után, 1008-ban indul útnak, hogy térítő munkát végezzen a besenyők között. Galamb megjegyzi, hogy nyilván Magyarországon jelentős ismeretekre tehetett szert a besenyőkkel kapcsolatban, azonban a korabeli diplomácia utólagosan kibogozhatatlan okainak köszönhetően mégis Kijeven keresztül jutott el a besenyőkhöz. Megoldásként Galamb elfogadja Pritsak álláspontját arról, hogy a besenyők között a kangarok töltöttek be vezető funkciót, és a vezértörzs a *Javdierdim* lehetett. Tekintve, hogy a térítőknak alapvető érdeke volt, hogy előbb a politikai vezetés megtérését ériék el, ezért Kijev felől közelítették meg a besenyőket, ugyanis ott volt a besenyők vezértörzsének szállása. A Dnyeper jobb oldalán ráadásul – mondja Galamb – a besenyők szállása jóval közelebb volt Kijevhez, mint a keleti oldalon. Mindez együtt jól indokolja Brúnó útirányát. Galamb elfogadja Pritsak azon állítását is, hogy a besenyők vezértörzse (a *Javdierdim*) egyben a kagáni méltóságot is birtokolta, amit azzal is alátámasztva lát, hogy a Dnyepertől nyugatra volt a három kangar törzsből kettő. Így válik logikussá – érvel Galamb –, hogy Brúnó miért csak a Dnyeper jobb partján tevékenykedett. A határ kérdésénél Brúnóra támaszkodva Galamb elmondja, hogy Kijevből kétnapnyi út volt a Kijevi Rusz határa, amelyet cölöp- vagy palánkerődítés jelezett végig a határ mentén. Ezt a távot Galamb 80-100 km-nek tekinti. Ezen túl a szerzetesek további két nap haladtak háborítatlanul, amit a besenyő gyepűvel azonosít. Ezek után sűrű támadások közepette tettek meg még további két napot, míg elérték a besenyő szállás központját, ami 100-120 km-re délre lehetett a Sztuhnya folyó mentén kiépített határerődítésektől.⁷

⁵ GYÖRFFY GYÖRGY: *A magyarság keleti elemei*. Budapest, 1990, Gondolat. A továbbiakban ezen munkájára csak GYÖRFFY 1990-ként utalok, a vonatkozó tanulmányaim feltüntetésével.

⁶ PÁLÓCZI HORVÁTH ANDRÁS: Besenyők, úzok, kunok. In Szombathy Viktor – László Gyula (szerk.): *Magyarrá lett keleti népek*. Budapest, 1988, Panoráma. 106–164.; PÁLÓCZI HORVÁTH ANDRÁS: *Besenyők, Kunok, Jászok*. Budapest, 1989, Corvina.

⁷ GALAMB GYÖRGY: Megjegyzések Querfurti Brúnó besenyők közötti térítési kísérletéhez. In Márton Alfréd (szerk.): *A Kárpát-medence és a steppe*. Budapest, 2001, Balassi. Magyar Őstörténeti Könyvtár 14. 181–185. (továbbiakban: GALAMB 2001.)

Az új elmélet

A továbbiakban rátérek elméletem kifejtésére. Úgy vélem, hogy a kérdéskör vizsgálatánál elsősorban a forrásokat kell figyelembe venni. Legfontosabb forrásunk a DAI, amely nemcsak kortárs, de tudományos igénnyel megírt műnek tekinthető. Ezen felül ide tartoznak a muszlim források, kiemelt fontossággal Gardizi, Ibn Rusta, Al-Istahrī, al-Masūdī és a Hudūd al-Ālam. Az elsődleges forrásoknál Querfurti Brúnót is figyelembe vesszük.

A kérdéskör vizsgálatakor az első meglepetés akkor ért, amikor kezembe vettem Bíborbanszületett Konstantín művét, és rögtön feltűnt, hogy számos történelmi szakmunka állításával ellentétben a DAI a besenyő törzsek felsorolásakor nem a nyugati törzsek ismertetésével kezd, hanem épp ellenkezőleg, a keleti törzsekkel. A DAI-ban a besenyő törzsek ismertetésekor három felsorolással találkozhatunk. Az első egy egyszerű törzsnév lista. A második ugyanezen lista, kiegészítve törzsenként azoknak a vezéreknek a nevével, akik az új haza elfoglalása idején a törzsfői méltóságot betöltötték.⁸ A harmadik felsorolás pedig területi meghatározás, amely a lokalizációt hivatott segíteni. Tagadhatatlan, hogy a forrás a bizánci császár szemszögéből, azaz a birodalom szemszögéből fontosabb dolgokat ismerteti először, és a kevésbé fontos dolgokat hagyja későbbre. Ebből az aspektusból vizsgálva elfogadható az az általánosan elfogadott nézet, hogy a besenyők törzseinek felsorolása hierarchikus. Tehát az első két felsorolás lineáris, amely egyben hierarchikus is, míg a harmadik felsorolás területi elrendezést tükröz. A DAI besenyő fejezete, azokat a történelmi adatokat rögzíti, amelyeket a császári udvar összegyűjtött és fontosnak tartott megörökíteni. Kiemelendő, hogy Konstantín császár nemcsak követeitől származó információkat dolgozott bele művébe, hanem udvarában megforduló besenyő előkelők személyes közléséből is merített. A forrás egyértelműen leírja, hogy a Dnyeper folyó szabályosan kettéosztotta a besenyő törzsterületet, ugyanis attól keletre is és nyugatra is négy törzs lakott. Ez a szabályosság tudatos területfelosztásra mutat, és valamilyen nomád településszervezési logika lenyomatát őrzí. Megvizsgálva a törzsek felsorolását az a további szabályosság tűnik fel, hogy a törzsek területi megoszlását ismerve, a lineáris felsorolás olyan szabályos váltakozást mutat, ami semmiképp sem lehet a véletlen műve. Ezen felismerés nyomán elindulva tettem kísérletet a felsorolás mögött rejlő szabályosság megfejtésére. A nyolc besenyő törzs felsorolásából jól kivehető, hogy a „páratlan” számúak a Dnyeper folyó jobb partján helyezkedtek el, míg a páros számúak voltak a keleti törzsek. A törzsnév felsorolás a következő: *Javdierdim, Küericscsur, Kabuksinjula, Szurkülbej, Karabaj, Borotolmacs, Jazikapan, Bulacsaban*.

Itt értünk el egy nagyon fontos momentumhoz. Véleményem szerint a kangar törzsek alávetett szerepet játszottak a besenyő törzsszövetségben. Ezt három dologra alapozom. Az első, hogy a DAI-ban a magyar törzsszövetségre vonatkozólag, van egy hasonló leírás. Ezért véleményem szerint a magyar–kabar kapcsolat és a besenyő–kangar kapcsolat ugyanazt az alá-fölérendeltségi viszonyt tükrözi a forrásban. Erről számos cikk jelent meg, amelyeknek az ismertetésére nem térek ki bővebben. A tudós császár félreértve a nomád diplomácia kommunikációs sajátságait,

⁸ A forrásban eredetileg az szerepel, hogy a név szerint felsorolt vezérek akkoriban voltak törzsfőnökök, amikor régi hazájukból elűzték őket. Nyilvánvaló, hogy vesztés vezéreket és kataklizmáért felelős vezetőket nem szokás megőrizni a kollektív emlékezetben, hisz az rombolóan hat a közösségre, ennek ellenére egy emberöltővel az események után a besenyő népi hagyományban pontosan megőrződött emléküik. Ez csak úgy magyarázható, hogy uralmukhoz köthető az új haza elfoglalása és a zsákmányszerzés, amely biztosította a besenyő nép fennmaradását, „újjászületését”. Ennek fényében érdemes lenne ezt összevetni a magyarságnál fennmaradt Árpád hagyománnyal és Álmos személye körül kialakult mítosszal.

az alávetett és katonai segédnépként használt törzseket tette meg a szupremácia birtokosainak. A forrásban szereplő rész a következő: „*Tudnivaló, hogy a besenyőket kangarnak is nevezik, de nem mindet, hanem csak három tartomány népét, Javdiérdimét, Küercsicsurét és Kabuksinjuláét, mint akik a többieknél vitézebbek és nemesebbek; mert ezt jelenti a kangar elnevezés.*”⁹ Hasonló szerepel a magyarok és a kabarok viszonyának ismertetésénél, vagyis az, hogy háborúban elől jártak, így a törzsnévlistán is legelől szerepelnek. Ez arra utal, hogy a csatában az elővéd szerepét játszották, és ezért szerepelnek a listán elől, tehát alávetett helyzetben voltak.¹⁰ A magyarokra vonatkozólag a következők szerepelnek a 39. fejezetben: „*Tudnivaló, hogy az úgynevezett kabarok a kazárok nemzetségéből valók.... Mivel pedig a háborúban legerősebbeknek és legbátrabbaknak mutatkoztak a nyolc törzs közül, és háborúban elől jártak, az első törzsek rangjára emelték őket.*” Majd a 40. fejezetben ez olvasható: „*Első a kabaroknak a kazároktól elszakadt előbb említett törzse, második a Nyékié...*”¹¹ Látható, hogy itt ugyanarról van szó, mint ami a besenyőkkel és kangarokkal kapcsolatosan olvasható. Szintén a DAI-ban megőrzött adat, amely egyértelművé teszi a magyar-kabar viszony jellegét. A 39. fejezetben szerepel a következő: „*...És úgy történt, hogy valami pártütés támadt közöttük a kormányzat ellen, és beháború ütven ki, felülkerekedett az előbbi kormányzatuk, és közülük egyeseket lemészároltak, mások pedig elmenekültek, és elmenvén letelepedtek a türkökkel együtt a besenyők földjén, összebarátkoztak egymással és holmi kabaroknak nevezték el őket.*”¹² Ebből a részletből világosan kiderül, hogy a menekülő kazár törzscsoport a forrás által türköknek nevezett magyarokhoz költözik, és hogy a magyaroktól nyeri új elnevezését. Ebből egyértelműen kitűnik, hogy a hatalmat a magyar törzsek birtokolták, és a kabarok nekik voltak alárendelve. A 40. fejezetben ugyanezt olvashatjuk, csak rövidebb megfogalmazásban. A besenyő törzsek területi elhelyezkedéséből láthatjuk, hogy két kangar törzs nyugaton, egy pedig keleten helyezkedett el. Ez pedig arra utal, hogy a besenyők nem hagyták meg a kangarok autonómiáját, és törzscsoportjuk egységét felbontva széttelepítették őket. Feltételezhető, hogy a magyaroknál az alávetett helyzetű kabarok területi integritása nagy valószínűséggel megmaradt a csatlakozás után is.¹³ Azt kell mondanunk, hogy amennyiben az analógiánk elfogadható, úgy a kangar törzsek egymással nem érintkezése azt jelenti, hogy ők (már) nem rendelkeztek egy ilyen magasabb „autonómiát” biztosító kerettel. Tehát sokkal inkább függő helyzetben voltak, ami a besenyő törzsszövetségen belüli alávetett helyzetükre bizonyíték. Harmadik érvem pedig a népelnevezések témakörébe tartozik, amit már számosan kutattak, de csak egy sommás véleményre térnék ki: „*...a törzsszövetség vezető ereje adott (ön)elnevezést az egész alakulatnak...*”¹⁴ A 8. századból van forrás a besenyőkről, akkor már besenyő néven tűnnek föl. A DAI-ban is így szerepelnek, tehát ez is egyértelműen amellett szól, hogy a csatlakozott kangarok alávetett szerepben voltak.

⁹ DAI. 171.

¹⁰ Lásd erre KRISTÓ GYULA: *Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig*. Budapest, 1980, Magvető. 67–68., 113–115.

¹¹ Lásd: DAI. 175.

¹² Lásd: DAI. 175.

¹³ Erről kimerítő alaposággal értekezik Tóth: TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ: *Levediától a Kárpát-medencéig*. Szeged, 1998, Szegedi Középkorász Műhely. (továbbiakban: TÓTH 1998.) 70–75.

¹⁴ KORDÉ ZOLTÁN: A székelység története a szék-rendszer megszilárdulásáig. In Márton Alfréd (szerk.): *A Kárpát-medence és a steppe*. Budapest, 2001, Balassi. Magyar Őstörténeti Könyvtár 14. 167.; NÉMETH GYULA: *A honfoglaló magyarság kialakulása*. Közéteszi: Berta Árpád. 2. bőv., átdolg. kiadás. 1. kiadás: 1930. Budapest, 1991, Akadémiai Kiadó. 85.; RÓNA-TAS ANDRÁS: *A honfoglaló magyar nép*. Budapest, 1997, Balassi. (továbbiakban: RÓNA-TAS 1997.) 210–211.

Ezek után kísérletet teszek annak a megfejtésére, hogy milyen a bizánci kulturális szűrőn keresztül átrostált – besenyőktől származó – nomád törzsszervezési koncepció lenyomata.

Abból a felismert szabályosságból indultam ki, ami a forrásban a törzsnévlista területi elrendezésével kapcsolatban látható. Vagyis hogy a sorrendiség szabályos váltakozást mutat, ha térképre visszük a törzsek elhelyezkedését a Dnyeper bal és jobb partján. Ehhez hozzákapcsoltam azt a szintén a forrásból adódó ténytet, hogy a császár a keleti törzsek leírásával kezdi a besenyő törzsek ismertetését, illetve azt a megállapítást, hogy a keleti törzsek voltak az előkelőbbek (ezt később részletesen bizonyítom, dolgozatomban eddig még nem vizsgált összefüggések felmutatásával). Mindehhez hozzávettem még azt a kiindulási hipotézist, hogy a kangarok alávetett helyzetben voltak a besenyő törzsszövetségén belül. Végezetül szem előtt tartva, hogy Bóborbanszületett Konstantín félreértette a nomád logikán alapuló közlést a besenyők hatalmi viszonyait illetően (és a magyarok tekintetében is), korrigáltam a forrás híradását. Elsőként a hierarchikus törzsnévlistát igazítottam ki, még hozzá úgy, hogy az elől szereplő három kangar törzset hátrattettem, a nomád hatalmi viszonyok helyes értelmezésnek megfelelően. Így feltűnt, hogy a törzsnévlista a területi elrendezés viszonyában továbbra is ugyanazt a szabályosságot mutatja. Ezek után már csak azt a szabályosságot eredményező logikai elvet kellett megfejtetni, aminek fényében most már a „páratlan” számú törzsek mind a Dnyepertől keletre helyezkedtek el, míg a „páros” számúak a lineáris törzsnévlistából nyugaton. Fel kell hívnom a figyelmet arra is, hogy korrekcióim következtében a törzsnévlista, amely egyszerre lineáris és hierarchikus is, most már teljességgel összhangban van azzal a ténnyel, hogy a forrás a keleti törzsek leírásával kezdődik és azzal a hipotézissel is, hogy a keleti törzsek a hierarchiában megelőzték a nyugatiakat.

A korrigált listából a következő logikai elrendezés rajzolódott ki: a besenyő informátor(ok) olyan rendezőelv alapján írta le a törzsszövetségének fölépítését, amely tükrözi az erőviszonyokból adódó sorrendet, rendre megfelelően annak a szabályosságnak, hogy előbb mindig egy keleti majd ezt követően mindig egy nyugati törzset említ meg, a végére hagyva a csatlakozott kangarokat, akiket szintén hierarchikus sorrendben sorol fel. A megfejtést az adja, hogy a besenyő adatközlő először a centrális területeken elhelyezkedő két törzset sorolja fel, nyilván ez a magterület volt a legvédettebb a szállásterületen belül. Előbb a Dnyeper keleti partján elhelyezkedő *Szurukülbej* törzset nevezi meg, majd a Dnyeper nyugati partján elhelyezkedő *Karabaj* törzset említi. Ezek után a következő két, délen elhelyezkedő törzset nevezi meg, továbbra is betartva a kelet-nyugati sorrendet, így előbb a *Borutolmacs*, majd a *Jazikapan* törzset említi meg. Ezt követi az északon elhelyezkedő két törzs, előbb a keleti *Bulacsaban* és utána a nyugati *Javdierdim* megnevezése. Végezetül a két szárny, vagyis a két szélső, azaz a keleti majd a nyugati terület törzseit adja meg, úgymint: *Küercsicsur* és *Kabuksinjula*.

Ezt követően a területi elhelyezkedés pontos felvázolására teszek kísérletet. A DAI a 37. fejezetben a következőket közli: „*Tudnivaló, hogy a besenyők négy törzse, azaz Küercsicsur tartomány, Szurukülbej tartomány, Borutolmacs tartomány, és Bulacsaban tartomány a Dnyeper folyón túl fekszik a keletibb és északibb részek felé s Üzia, Kazária, Alánia, Cherszón és a többi klíma-vidék felé néz. A többi négy törzs a Dnyeper folyón innen fekszik a nyugatibb és északibb részek felé, azaz Jazikapan tartomány Bulgária közelében van, alsó Jula tartomány Turkia közelében van, Karabaj tartomány Oroszország közelében van, Javdierdim tartomány pedig Oroszország földjének adóköteles területeihez, az ultinokhoz, dervleninekhez, lenzeninekhez és a többi szlávokhoz van közel.*”¹⁵

¹⁵ DAI. 169.

A leírás alapján látható, hogy a keleti területekkel kezdi a szerző, és nem tartható az az állítás sem, hogy a nyugati részek leírása részletesebb, mint a keletieké. Úgy vélem, a keleti és nyugati törzsek leírását szétválasztva megfigyelhetjük, hogy mindegyik rész három elemből tevődik össze. A) a törzsek megnevezése, B) az égtáj megadása és a Dnyeper folyó segítségével a „birodalomfél” megnevezése, C) a lokalizáció pontosítása a szomszédos népek vagy országok megnevezésével. A keleti részek leírásának tematikája a következő: A, B, és C. Míg a nyugati részek leírásának tematikája: B, A, és C, azzal a megjegyzéssel, hogy ebben az esetben A és C elem együttesen, egybeszerkesztve és nem külön-külön elemként informál minket. Egyetlen bővített rész található a nyugati részek leírásában, a *Javdierdim* törzs lokalizációjánál, de ez sem a részletességnek tudható be. Arról van szó, hogy a császár korábban már Oroszország megnevezésével pontosította a *Karabaj* törzs elhelyezkedését, így ugyanazzal már nem jelölhette meg a *Javdierdim* törzs helyét. A félretájékoztatást elkerülendő, a császár, mintegy distinkcióként toldotta meg leírását a *Javdierdim* törzssel kapcsolatban, hiszen ugyanúgy Oroszországot használta föl annak lokalizálásánál.

Úgy vélem, hogy a forrás azon kitétele, amely a törzsek elhelyezkedésére utal, „a keletibb és északibb részek felé”, valamint „a nyugatibb és északibb részek felé” Bíborbanszületett Konstantín pontosítási kísérlete. Úgy gondolom arra hivatott, hogy a forrás használóinak elmagyarázza, hogy a taglalt törzsek nem egyszerűen keletre és nyugatra helyezkedtek el, hanem szállásaik kiterjedtek északkeletre, illetve északnyugati irányba is. Ekkoriban nem használták a mellékégtájak fogalmát, (habár az ókori görögök már ismerték) és a császár evvel a formulával adta meg az irányt, külön elnevezés nem lévén rá.

A törzsek lokalizációja

Előljáróban annyit jegyzek meg, hogy a nomádok települési rendjét számos dolog befolyásolta, mégis az elsődleges a földrajzi adottság volt. Természetes és jól védhető határt képezhetett elsősorban egy folyó, egy hegy, egy áthatolhatatlan erdő vagy akár egy dombhat is. Visszatérve a lokalizációhoz, először a nyugati törzsek helyét igyekszem megadni. Mint említettem, a forrásban a nyugati törzsek megnevezése összekapcsolódik a szomszédos ország vagy nép megnevezésével. Ebből fakadóan a nyugati törzsek lokalizációja sokkal könnyebb, mint a keletieké. Mégis érdemes figyelmesen átolvasni a forrást. Feltűnt, hogy a sorrend, amely számos kutató szerint szabályosan halad nyugatról keletre, az Al-Dunától a Dnyeperig, nem teljesen szabályos. A *Kabuksinjula* után a *Karabaj* törzs szerepel, pedig a *Javdierdim*nek kellene következnie. Ez a már említett mellékégtáj problémája miatt van, tehát nem szabályosan helyezkedtek el egymás mellett a törzsek, hanem a *Javdierdim* törzs kissé ferdén, „felülről” védve a magterületet. A *Javdierdim* törzsterülete nem ért le a tengerig, ami világosan következik abból, hogy a *Kabuksinjula* és a *Karabaj* törzs területe összeért, közvetlenül határos volt egymással a forrás szerint. A forrás felsorolásából ez logikusan adódik, ha a törzsfelsorolást vesszük alapul. A DAI a 38. fejezetben a magyarokról értekezve megemlíti, hogy korábbi lakhelyükön most a besenyők élnek, de a folyók alapján csak a Dnyeper folyó jobb parti területén lévő folyókat adja meg.¹⁶ Ez így hangzik: „A besenyők helyét, amelyen abban az időben a türkök laktak, az ott levő folyók neve szerint hívják. A folyók a következők: első folyó az úgynevezett *Varuch*, második folyó az úgynevezett *Bug*, harmadik folyó az úgynevezett

¹⁶ Erre összefoglalóan lásd: Tóth 1998. 41–47.

*Trullosz, negyedik folyó az úgynevezett Prút, ötödik folyó az úgynevezett Szeret.*¹⁷ Mindezek figyelembevételével, úgy rekonstruálhatjuk a négy nyugati törzs elhelyezkedését, hogy délen az Al-Duna és a Déli-Kárpátok közötti területen (azaz „Bulgária közelében”) szállt meg a *Jazikapan* törzs. Tőle északra a Keleti-Kárpátok és a Dnyeszter folyó között (azaz „Turkia közelében”) a *Kabuksinjula* törzs volt. Vele közvetlenül határos volt keletről a *Karabaj* törzs, amely a Dnyeszter folyó alsó harmadától keletre, egészen a Dnyeper folyó alsó harmadáig helyezkedhetett el („Oroszország közelében”). A *Javdierdim* törzs szállásterülete pedig, a Dnyeszter középső és felső harmadától keletre, a Dnyeper folyóig helyezkedhetett el, magában foglalva a Bug felső folyását, míg északról a Rosz folyó és a Podóliai-hátság, illetve a Dnyeper-hátság magaslatai határolhatták („Oroszország földjének adóköteles területeihez...közel”).

A keleti törzsek rekonstrukciója némileg nehezebb, de a forrásra itt is lehet támaszkodni. Följebb már foglalkoztam a forrás felépítésének szabályosságával, most is ez alapján haladok. *Küercsicsur* törzse („Úzia...felé néz”), vagyis ez helyezkedhetett el legkeletebbre, a Donyec keleti partjától a Donig. Tőle nyugatra, és délnyugatra a *Szurukülbej* törzs helyezkedett el („Kazária... felé néz”), a Donyec torkolatától a Don torkolatáig, illetve a Donyec alsó és középső folyásától nyugatra, egészen a Vorszkla folyó partjáig, majd a Vorszkla folyótól délre a Dnyeper mentén, egészen a Konka folyóig, és attól a Berda folyó mentén a Fekete-tenger partjáig. A *Borutolmacs* törzs („Alánia, Cherszón és a többi klíma-vidék felé néz”) délen a Dnyeper alsó folyásától keletre helyezkedhetett el, egészen a Berda folyóig, az Azovi-hátságot érintve. Ezen kívül magában foglalta a Krím-félsziget zömét is. A *Bulacsaban* törzs északi, északkeleti irányban helyezkedhetett el, a Dnyeper keleti partja mentén, a Szupojtól, a Vorszkláig, illetve keleten egészen elnyúlhatott a Donig, érintve a Donyec felső folyását és elérve az Oszkil folyót.¹⁸

Gyepű, szállásterület, határ

A lokalizáció azonban még tovább pontosítható, ezért a továbbiakban ezt fejtem ki bővebben. Itt is a DAI-ra fogok hivatkozni, mert a 37. fejezetben további meghatározás található, amely így fogalmaz: „*Besenyőország távolsága Úziától és Kazáriától öt napi út, Alániától hat napi út, Mordiatól tíz napi út, Oroszországtól egy napi út, Turkiától négy napi út, Bulgáriától fél napi út, Cherszónhoz nagyon közel van, Boszporoszhoz pedig még közelebb.*”¹⁹

A forrásrészletből kideríthetők Besenyőország határai, mivel a császár megadja a szomszédok távolságait. Úgy gondolom ebből visszafejthető, hogy hol húzódtak a besenyők határai. Fontos megjegyezni, hogy gondolatmenetemben kiemelkedő szerepet játszik a távolságmeghatározás.

¹⁷ Lásd DAI. 175.

¹⁸ Itt említtem meg, hogy koncepcióm kialakítása után akadtam rá Tóth Sándor László kiváló tanulmányára, amelyből kitűnik, hogy hasonló gondolatmenetet futottunk be a forrás tanulmányozása során. A különbség annyi, hogy Tóth munkájában a magyar törzsek Don és Al-Duna közötti elhelyezkedésének rekonstrukciójára koncentrált, így alapkonceptiója nem lépte át azt a küszöböt, ami új megvilágításba helyezte volna a besenyők hatalmi-politikai berendezkedését és törzseik elhelyezkedését az adott területen. Mindenesetre cikke gondolatébresztő és előrevetíti egy teljesen új tudományos hipotézis lehetőségét. Ugyanakkor jelezni kell, hogy Tóth megmarad azon korábbi vélekedés mellett, hogy a besenyő törzsek tekintetében a szupremácia a kangar törzsek kezében volt (TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ: Az etelközi magyar törzsek szállásterületei. In Koszta László (szerk.): *Kelet és Nyugat között*. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére. Szeged, 1995, Szegedi Középkorász Műhely.)

¹⁹ DAI. 169.

Abból indultam ki, hogy a nomádoknak egy napi út egészen más távolságot jelentett, mint a letelepült népek számára. A nomádoknál az egy napi utat 50-60 km-nek vettem, ezt erősíti meg Vörös István adata is.²⁰ Míg a legbővebb forrásanyagot ránk hagyományozó muszlim szerzők rendszerint a farszakh terminust használják, ami egyórai út hosszát jelentette lovon. A farszakh földrajzi tájegységenként változott. Néha (posta)állomásonként adták meg a távolságot, tekintve, hogy a muszlim informátorok egyben kereskedők, és ha kellett hittérítők is voltak, akik karavánokkal utazva közlekedtek. Ezért aztán az *állomás* és a *napi út* szinonimák is lehettek, és 24-30 km távolságot jelenthetett. Ezt tekinthetjük Kelet-Európai átlagnak. Minderről a kívánt részletességgel értekezik munkájában Zimonyi.²¹ Az egyszerűség okáért vegyük előbb a déli határokat. A keleti „birodalomfél” esetében ez a *Borutolmacs* határvidékeit jelenti, a Krím-félszigeten, amelyről a forrás megállapítja, hogy „Cherszónhoz” és „Boszporoszhoz” nagyon közel van. A szövegösszefüggés rávilágít arra is, hogy a „nagyon közel van” kifejezés az előtte szereplő félnapi távolsághoz kapcsolódik, így ennél határozottan kevesebbet jelent, ami a fentiek figyelembevételével azt jelenti, hogy 25-30 km-nél kevesebb. A forrásban szereplő két város meggyőző azonosítását Polgárnak köszönhetjük, aki megállapítja, hogy „Cherszón” azonos a Krím délnyugati részén fekvő Kherszón városával. „Boszporosz” pedig a Krím délkeleti csücskében elhelyezkedő Kercs városával azonosítható.²² A besenyők határa így a Krím délnyugati részén, valahol a Kacsá folyó partján lehetett. Míg délkeleten Kercs közelében, talán a várostól nem messze nyugatra lévő 190 méter magas domb, mint stratégiai pont lehetett a besenyők határörvidéke, ami nincs messzebb a várostól 16-18 km-nél. Ugyanakkor a nyugati „birodalomfél” déli határa a *Jazikapan* törzs határvidékét jelenti. A forrás szerint ez az Al-Duna lehetett, a bolgároktól való fél nap pedig a folyón és árterén való átkelést jelentheti.²³ Ehhez annyi kiegészítést fűzök csak, hogy a besenyők birtokában volt a Duna-delta északi ága, azaz a Kilijai-ág, és a tényleges határt a Szulinai-ág képezte. Erre utal véleményem szerint a DAI azon információjának részlete, amely a ruszok hajózási útvonalát írja le, és megjegyzi, hogy a besenyők a part mentén követik a ruszokat és rendszerint megrohanják őket, ahol alkalmuk adódik rá. A forrás a 9. fejezetben a következőket tartalmazza: „...*majd ismét útra kelvén, a Szulinához érkeznek, a Duna folyó úgynevezett mellékágához. És míg csak el nem hagyják a Szulinát, nyomon követik őket a besenyők. S ha időnként a tenger egy fatörzscsónakot a partra vet, mind kikötnek, hogy a besenyőkkel együttesen szálljanak szembe. De a Szulinától kezdve senkitől sem félnek, hanem Bulgária földjére behatolván, a Duna torkolatához érnek.*”²⁴

Ezek után az északi határok megállapítása kerül sorra. Előbb azonban a forrás idevágó részletét idézem, tekintve, hogy a DAI részletesen megadja a besenyők távolságát a szomszédos népektől és országoktól: „*Besenyőország távolsága Úziától és Kazáriától öt napi út, Alániától hat napi út, Mordiatól tíz napi út, Oroszországtól egy napi út, Turkiától négy napi út, Bulgáriától fél napi út, Cherszónhoz nagyon közel van, Boszporoszhoz pedig még közelebb.*”²⁵ Az északkeleten

²⁰ VÖRÖS ISTVÁN: A magyarok hadi ménjei és igavonói az írott források és a régészeti leletek alapján. In Veszprémy László (szerk.): *Honfoglaló őseink*. Budapest, 1996, Zrínyi. 133.

²¹ ZIMONYI ISTVÁN: *Muszlim források a honfoglalás előtti magyarokról*. Budapest, 2005, Balassi. (továbbiakban: ZIMONYI 2005.) 140–142.

²² POLGÁR SZABOLCS: Kereskedelem a Fekete-tenger északi partvidékén a 9–10. században. In *Heves Megyei Régészeti Közlemények* 2. Eger, 2000. (továbbiakban: POLGÁR 2000.) 199–201.

²³ Ezt már Györfly is megállapította: GYÖRFFY GYÖRGY: A besenyők európai honfoglalásának kérdéséhez. 1971. 197. In GYÖRFFY 1990.

²⁴ DAI. 63.

²⁵ DAI. 169.

elhelyezkedő *Bulacsaban* törzs szállása elérhette a Don középső folyását. „Mordia” távolsága a forrás alapján tíz nap, tehát 500-600 km. A helyes lokalizációhoz szem előtt kell tartanunk, hogy „Mordia” alatt a császár minden bizonnyal a mordvinokat érti és nem a burtászokat. Szakdolgozatomban részletesen igyekeztem bizonyítani, hogy a „merdas-burdas” azonosítás elvetendő. Tehát kétséget kizáróan megállapítható, hogy „Mordia” alatt nem a burtászok népe értendő, így a határok lokalizálásánál ezt figyelembe kell vennünk. Azt is megállapítottam szakdolgozatomban, hogy a mordvinok és a burtászok elhelyezkedése egymáshoz viszonyítva észak-déli volt, és nem nyugat-keleti, ahogy azt többen gondolták.²⁶ Még egy momentumra hívnám fel a figyelmet: ha a császár itt a burtászokra gondolt volna, akkor őket nevezte volna meg, vagy a kazárokat említette volna a forrásban, hiszen a kazár birodalom par excellence népe a kazár volt.²⁷ Visszatérve a vonatkozó kérdéshez, a tíz napnak megfeleltetett 500-600 km pontosan megfelel a Don–Moksa, illetve a Don–Alatir folyók távolságának.²⁸

A nyugati fél északi határának megállapítása szintén pontosítható. Itt Galamb György korábban ismertetett munkájából kell kiindulni. Querfurti Brúnó tudósítását alapul véve Galamb rekonstruálta a Kijevtől a besenyők szállásáig vezető utat. Megtudjuk, hogy Kijevből indulva egy rusz csoport lovon kísérte Brúnót és szerzetestársait két napig, amikor is elérték a rusz határt, amit cölöperődítések jeleztek. Innen Brúnóék már csak maguk haladtak tovább két nap, lakatlan területen. Ugyanakkor a DAI feltehetőleg besenyő híradásra hivatkozva azt mondja, hogy „Oroszország” egy napi távolságra van. Véleményem szerint ez úgy lehetséges, hogy Brúnó és társai a kereskedők megszokott tempójában haladhattak, így két napba került, míg átvágtak a gyeplőn. Ugyanennek a távolságnak a leküzdéséhez a nomád besenyőknek csak egy napra volt szükségük. Ugyanez vonatkozik Brúnóék további két napjára, amikor már a besenyők lakott területén haladtak keresztül, ahol rendszeres támadások érték őket.

Az északi határ pontos rekonstrukciójához Font Márta tanulmányát is felhasználom, mert megkönnyíti a lokalizációt. Font munkájában kifejti, hogy a Kijevi Rusz határát képező határvédelmi erődítéseknek két nagy építési hulláma volt. Az első a 11. század első harmadára esik, a második a 11-12. század fordulójára datálható. Ráadásul a sáncrendszer kiépítése szakaszos volt és erősen támaszkodott korábbi erődítési vonalakra, ugyanis már a ruszok előtt is igyekeztek a letelepült népek sáncokkal védekezni a nomádokkal szemben. Ezt támasztja alá, hogy számos helyen van vaskori erődítményvonal, amelyet fölhasználtak a későbbi sáncrendszer kiépítéséhez.²⁹ Mindebből világosan következik, hogy a besenyők és a ruszok között a határ nem húzódnak délebbre, mint ahogy a sáncrendszer nyomvonala haladt. Márpedig a besenyők a 10. században voltak hatalmuk csúcán, és erejük némi stagnálás után, csak a 11. század első harmadát követően rendült meg. Ebből pedig levonható az a következtetés, hogy az általam vizsgált 10. században a besenyő–rusz határ északabbra húzódott, mint ahogy azt Pritsak és nyomán

²⁶ KOVÁCS ATTILA: *A burtászok története a kezdetektől a mongol korig*. Szakdolgozat. Szeged, 2005, SZTE Történeti Intézet. (továbbiakban Kovács 2005.) 26–32.

²⁷ Ennek részletezésébe nem megyek bele, kiváló tanulmányok sokasága bizonyította, hogy egy birodalom vagy törzsszövetség különböző népeire a szupremácia birtokosainak önelnevezését átvitték. Lásd például: VÁSÁRY ISTVÁN: *Nép és ország a türköknél*. In Tőkei Ferenc (szerk.): *Nomád társadalmak és államalakulatok*. Budapest, 1983, Akadémiai Kiadó. 189–213.

²⁸ Szakdolgozatomban amellet érveltem, hogy a mordvinok és a burtászok közti határt az Alatir folyó képezte.

²⁹ Lásd: FONT MÁRTA: *Déli határvédelem („zmijevi valy”) a Kijevi Ruszban*. In Bebesi György (szerk.): *A Pécsi Tudományegyetem Illyés Gyula Főiskolai Kara Társadalomtudományi Tanszékének Közleményei*. 3. kötet. Szekszárd, 2000, PTE IGYFK Társadalomtudományi Tanszék. (továbbiakban: FONT 2000.) 141–143.

Galamb feltételezte. Ami azt jelenti, hogy Kijevtől mintegy ötven km távolságra lehetett a határ, amelyet régebbi sánymaradványok képeztek, és ezen túl, dél felé megint ötven km szélességű gyepű húzódott, egészen a Rosz folyóig. Ettől délre már a besenyők lakott területei következtek. Az erőviszonyok ismeretében a DAI információinak keletkezésekor, azaz a 10. század közepén, a Rosz folyó lehetett a belső határ, és tőle északra a Sztuhnya folyóig terjedhetett a gyepű, ami teljes egészében szintén a besenyők fennhatósága alá tartozott. A Dnyepertől a Kárpátokig húzódó sávban a határ a dombhátaikat, magaslatokat és folyóvölgyeket követhette, mint ahogy arra már korábban utaltam. A DAI említ három szláv népet (ultinok, drevljánok, és lenzeninek), akik a ruszoknak adóznak, és a közelükben helyezkednek el a besenyők. A följebb már idézett forrásban a szláv népek felsorolása keletről nyugatra tart, ami megkönnyíti lokalizációjukat. Ennek megállapításához Zimonyi munkáját kell segítségül hívnunk, ahol a szlávok elhelyezkedésének kérdését taglalja.³⁰ Az *ultinok* az ulicsokkal azonosíthatók, ők Kijevtől délre helyezkedtek el. Zimonyi írja, hogy a drevljánok (a forrás *drevleninjei*) a Pripjaty középső folyásától délre éltek. A *lenzeniniket* a lengyel törzssel azonosíthatjuk, akik a drevljánoktól messze északnyugatra helyezkedtek el. A határ megállapításához közelebb visz Polgár azon megállapítása, hogy a DAI egy másik fejezetéből kiderül, a besenyők nem tudták adóztatni a felettük lakó szláv törzseket, míg a magyarok igen. Ezért a besenyők kénytelenek voltak kereskedni, míg a magyarok alapvetően fosztogattak.³¹ Györffy szintén azt mondja, hogy a besenyőknek nem állt módjában a szlávokat adóztatni.³² Teljes mértékben elfogadom ezt a vélekedést, és megtoldom még azzal az észrevétellel, hogy a besenyők az északi kereskedelmi út feletti ellenőrzést sem tartották a kezükben. Véleményem szerint erre utal, hogy Querfurti Brúnó a besenyőkhöz igyekezőt téríteni, a Magyar Királyságból a Kijevi fejedelemségbe ment, és csak onnan indult a besenyők területére. Ami azt jelenti, hogy a kelet-európai kereskedelmi út Kijev-Kárpátok vonalán haladt és mégsem érintette a besenyőket. Polgár alaposan részletezte munkájában a Bolgar városából Kijeven át a Kárpátokig vezető kereskedelmi utat.³³ Ennek a kereskedelmi útnak a meglétét és fontosságát emeli ki Révész, amikor megjegyzi, hogy északkeleten, a Kárpátokon kívüli magyar leletek a hágók védelméhez és a kereskedelmi út biztosításához kapcsolódtak. Erre utal a Kárpát-medence északkeleti részén elhelyezkedő fejedelmi központ is.³⁴ Ezt Fodor tanulmánya is támogatja, amely megállapítja, hogy a Kárpátok előterében magyar őrhelyek mutathatók ki. Ezek a régészeti leletek a 10. századból valók, és a bizonyítékai annak, hogy a magyarok a Kárpát-medencébe költözés után is a kezükben tartották a kereskedelmi út nyugati végét. Vagyis a Bolgar-Kijev kereskedelmi út jelentősége óriási volt, és azt a magyarok a Duklai-, az Uzsoki- és a Vereckei-hágó Kárpátokon kívüli előterének tartós megszállásával igyekeztek biztosítani. Ennek bizonyítéka a *Przemiślnél*, *Szudova Visnyánál* és *Kriloszna*l feltárt magyar hagyaték.³⁵ Ez pedig arra enged következtetni, hogy a besenyők sem a 10. század közepén, sem a 11. század elején nem birtokolták ezt az útvonalat. Így északi határaikat, a Rosz folyótól, dombhátaikon,

³⁰ ZIMONYI 2005. 236–238.

³¹ POLGÁR 2000. 194–196.

³² GYÖRFFY GYÖRGY: Besenyők és magyarok; Kik voltak a besenyők? 1939; 1989. 103. In GYÖRFFY 1990.

³³ POLGÁR SZABOLCS: Útvonalak a Volga-vidék és a Kárpát-medence között a 10. században. In Birtalan Ágnes – Yamaji Masanori (szerk.): *Orientalista nap 2000*. Budapest, 2001, MTA Orientalisztikai Bizottság – ELTE Orientalisztikai Intézet. (továbbiakban: POLGÁR 2001.) 163–165.

³⁴ RÉVÉSZ LÁSZLÓ: *Emlékezzetek utatok kezdetére...* Budapest. 1999, TIMP. 155.

³⁵ FODOR ISTVÁN: Leletek Magna Hungáriától Etelközig. In Kovács László (szerk.): *Honfoglalás és régészet*. Budapest, 1994, Balassi. 55–56.

folyóvölgyeken és magaslatokon át a Déli Bug felső folyása mentén, valószínűleg a Zbruč folyóig rajzolhatjuk meg. Innen pedig a Dnyeszterig, majd a Prutig és annak jobb parti mellékfolyója a Čeremoš mentén a Kárpátokig rekonstruálhatjuk. Röviden még vissza kell térnünk az északkeleti határ kérdéséhez. Galamb megállapításait veszem alapul, aki szerint azért a folyó jobb partjára kell helyezni Brúnó utazását, mert nem említi a folyón való átkelést, és a Dnyeperen túl a besenyő-rusz határ is messzebb esett Kijevtől.³⁶ Viszont kiegészítésként hozzátehetjük, hogy a határ bizonyosan nem húzódhatott annyira délen, mint a besenyő hatalom jelentős meggyengülése idején, amikor is kiépült a Rusz keleti oldalán is a határerőd-rendszer, amely Font cikkéből láthatóan a 11-12. században a Szula folyó mentén húzódott.³⁷ Így a keleti félen az északi határ Kijev magasságától több mint 100 km-re délre, de a Szula folyótól északra húzódott. Ez alapján a Szupoj folyó mentére lokalizálom a határvonalat, innen nyilván a folyópartokat és a magaslatokat követve egészen a Donig húzódhatott. A Don határként való elkönyvelése mellett fel lehet hozni még egy érvet. Mivel a mordvinok és a burtászok nem azonosak, és mivel a DAI nomád közlésre visszamenő távolságmeghatározása nem egyezhet a letelepült népekével, így a muszlim források adatait is mindig át kell konvertálnunk. Al-Istahrí ezt írja: „Burtás földjétől a baġānāk-ig mintegy 10 állomás...”³⁸ Ez mintegy 250 km, ami pontosan kirajzolja a Don menti besenyő és a Szaratov körüli burtász határ távolságát.

Hátra van még a nyugati és a keleti határ lokalizálása. Itt a DAI négy napban határozza meg a magyarok és a besenyők távolságát, míg a muszlim források 10 napot emlegetnek. A korábban már felvázolt megoldással élve, a muszlim források 10 napja minden további gond nélkül megfeleltethető a DAI négy napjának.³⁹ Feltételezhetjük, hogy nomád nép lévén, a magyarok is gyepűt tartottak fenn a besenyők felé. Ezen feltételezésemet igazolhatja al-Bakrī, aki a következőket írja a magyarokról: „...keletre tőlük vannak a besenyők (al-baġānāk) és a lakatlan puszták.”⁴⁰ Vagyis a négy nap azt jelentheti, hogy két nap kiterjedésű gyepű övezte a besenyők lakott területeit a magyarok irányába, míg a magyarok részéről is két napi útnak megfelelő gyepű védte a magyar szállásterületet a besenyőktől. Ez megfelel a Kárpátok erdős sávjának, amire már Györffy is gondolt.⁴¹ Annyiban pontosítható az adat, hogy ez esetben a hágóknál találkozhatott a két gyepű. Ennek megfelelően a besenyők által lakott szállásterület a Szeret folyó bal partján kezdődhetett, és északabbra a Moldova bal partján haladhatott. Délnyugaton hasonló a helyzet. Itt nagyon sokan a 13. századi magyar–kun hatalmi viszonyt használták analógiaként, és ennek nyomán az Olt folyót tették meg határnak.⁴² Ezt azonban elvethetjük, tekintve, hogy semmi sem indokolja, másrészt a forrás négy napi távolságot említ, nem többet. Ez pedig inkább illik a Zsil folyóra. A föntiek alapján, a besenyő gyepű a Zsil jobb partjától, a Kárpátok vonulatában elhelyezkedő előhegységig tarthatott, a Vaskapu környékén. Ezek után kezdődhetett a magyar

³⁶ GALAMB 2001. 184.

³⁷ FONT 2000. 143.

³⁸ KMOŠKÓ MIHÁLY: *Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom. I/2.* Szerk.: Zimonyi István. Budapest, 2000, Balassi. Magyar Östörténeti Könyvtár 13. 32. (Az első kötet, szintén Zimonyi szerkesztésében jelent meg 1997-ben, csak I/1 és I/2-ként utalok rájuk.)

³⁹ Ez pedig nem lehetett kevesebb 230 km-nél és nem lehetett több 280 km-nél. Erre lásd: *Tamīm ibn Baġr* útleírásának elemzését ZIMONYI 2005. 141., 143.

⁴⁰ KMOŠKÓ I/2, 257.

⁴¹ GYÖRFFY GYÖRGY: A besenyők európai honfoglalásának kérdéséhez. 1971. 197. In GYÖRFFY 1990.

⁴² Váczy szerint még az Oltot sem érte el délnyugaton a besenyők határa. Erre lásd: VÁCZY PÉTER: *A magyar történelem korai századaiból.* Budapest, 1994, História – MTA Történettudományi Intézet. (továbbiakban: VÁCZY 1994.) 14.

gyepű, amely innen, a Néra vagy a Karas folyóig tarthatott, amit a DAI 40. fejezete is támogat véleményem szerint.

Utoljára maradt a besenyők keleti szárnya. A határ megállapításához itt is a forrásokat vesszük alapul. A DAI besenyő fejezetében az szerepel, hogy mind az úzoktól, mind a kazároktól öt nap távolságra helyezkednek el a besenyők. Érdemes felfigyelni arra, hogy a kazárok és az úzok is ugyanolyan távolságra vannak a besenyőktől. A szakirodalomban nincs egységes álláspont a besenyők keleti határát illetően. A többség a Don folyóra gondol, míg néhányan ezt kétségbe vonják, és alapvetően a muszlim híradásokban szereplő távolságadatok nyomán, a Dnyeper és a Don közé helyezik. Nem szabad azonban elfeledni, hogy minden nép igyekszik jól védhető határokat kialakítani, és ebben kiemelkedő szerep jut a természeti jellemzőknek. Eltekintve a forrástól – amely az Al-Duna és a Don közé lokalizálja a magyar szállásterületet, és attól a tényről, hogy más forrás pedig egyértelműen megadja, hogy a besenyők a magyarok szállásterületeit foglalták el, ami alapján kétséget kizáróan azonosítható a besenyők területe –, más bizonyítás is szükséges. Direkt módon maga a DAI is meghatározza a besenyők szállását, amikor a 42. fejezetben megállapítja, hogy az, az Al-Duna menti Drisztra városától a kazáriai Sarkel erődjéig terjed, amely pedig a Don partján helyezkedett el.⁴³

Úgy látom, elsőként a DAI öt napját kell megvizsgálni, ami a besenyők szemszögéből 250-300 km távolságot jelenthetett. Egyértelműnek tűnik, hogy a besenyő-úz és a besenyő-kazár határ nem húzódhatott a Dontól nyugatra, mert ott a pusztá teljességgel védhetetlen, nincs olyan természeti akadály, amely bármelyik népnek nehézséget jelenthetett volna. Másrészt számolni kell azzal is, hogy amennyiben a kazárok határa a Dontól nyugatra helyezkedett volna el, úgy az úzok határa is a Dontól nyugatra kellett volna hogy legyen. Azonban tekintettel arra, hogy az úzok a besenyők korábbi hazáját foglalták el, amely a Volgától keletre feküdt, ez teljességgel lehetetlen. Úgy vélem, a megoldás a következő: abból lehet kiindulni, hogy a besenyők európai honfoglalása komoly hatalmi átrendeződést hozott a térségben. A kazárok elvesztették a Dnyeper-től nyugatra élő szláv népek feletti befolyásukat, és adóztatásuk lehetőségét. Ez a ruszok kezébe került. A kazárokkal ellenséges besenyők megszerezték az Al-Duna és a Don közötti területet, és most már nyugatról veszélyeztették a kaganátust. Erre utal Polgár is, amikor bizánci híradásokra támaszkodva megjegyzi, hogy Sarkel a besenyők támadásainak visszaverésében játszott jelentős szerepet.⁴⁴ Továbbá a kazárok katonai potenciálját nagymértékben rontotta a magyarok elvesztése. Mindez eredményezhette azt, hogy a kazárok keleti határvidéke is jelentősen zsugorodhatott. Ennek következtében az úz-kazár határ valahol a Volgánál húzódhatott. Erre utalhat a besenyők és az úzok öt napi távolsága. Úgy gondolom, hogy a bolgárok és a besenyők fél napi távolsága, az Al-Dunán való átkelést jelenti. Ennek analógiájára a Dnyeperen és a Donon való átkelést is fél napnak tekintem, amire az alábbi folyók szélessége és vízhozama alapot ad.⁴⁵ Ugyanakkor a Volgán való átkelés már egy napi útnak felel meg. A DAI adatai úgy magyarázhatók, hogy a besenyők szállásterülete és a gyepű szélessége nincs elkülönítve. A Don nyugati mellékfolyói és a Donyec keleti mellékfolyói mentén jól kirajzolható az a határvonal, amit még a besenyők belaktak.⁴⁶ Északkeletről haladva délkelet felé, ezek a következők: *Kurtlak* (amely a

⁴³ DAI. 183. és POLGÁR SZABOLCS: Sarkel. In Márton Alfréd (szerk.): *A Kárpát-medence és a steppe*. Budapest, 2001, Balassi. Magyar Őstörténeti Könyvtár 14. (továbbiakban: POLGÁR 2001a.) 106–109.

⁴⁴ POLGÁR 2001a. 107.

⁴⁵ *Révai nagy lexikona*. V. kötet. 626–627., 678., VI. kötet. 24–26., XIX. kötet. 440–441.

⁴⁶ Az uralmi terület és a szállásterület fogalmi különbségére már Makk is felhívta a figyelmet. (MAKK FERENC: Turkia egész szállásterülete. In *Acta Historica*. Szerk.: Kristó Gyula Szeged, 2003. 10–12.)

Csir folyóba ömlik), és a *Bysztraja* (ami a Donyecbe ömlik). Ettől keletre van a Don, ez a köztes terület azonosítható a besenyő gyeppel, amely másfél napi útnak felel meg. Így a tényleges határ a Don lehetett. Ezen túl, mintegy háromnapi távolságra lehettek az úzok és a kazárok is. A Don és a Volga-könyök közötti távolságot megközelítőleg két napnak feleltethetjük meg, és ehhez a Volgán való átkelés egy napját hozzáadva, megkapjuk a besenyők és az úzok közötti öt nap távolságot. Ez pedig azt jelenti – amire már az előbb utaltam –, hogy az úzok közvetlenül a Volga túlsópartján helyezkedtek el a 10. század közepén.

A kazárok távolsága több magyarázatot igényel. A besenyők tartották kezükben a Don jobb partját, innen másfél napi járásra kezdődtek lakott területeik. A Donon való átkelés fél napját is figyelembe véve azt mondhatjuk, hogy a Don bal partja kétnapi távolságra volt a besenyőktől. Marad tehát további három nap a kazárokig. A probléma az, hogy nem feltételezhetjük, hogy a kazárok hatalma nem terjedt ki a Don keleti partvidékére, így gond van a fennmaradó három nappal. Források bizonyítják, hogy a kazárok birodalma elért a Donig, erre a kazároktól származó belső forrás is van. A megoldást az adja, hogy feltételezzük, az öt nap a besenyők lakott területei és a kazárok lakott területei közötti távolságot jelenti. Ez nem zárja ki, hogy a kazár birodalom határa a Donig érhetett, amellet, hogy a kazárok szállásterülete nem érhetett el a Don folyót. A hatalmi helyzet változása belső területi átrendeződést is maga után vonhatott Kazáriában. Úgy vélem a birodalom magterületén úgy alakult a struktúra, hogy az önállósággal nem rendelkező, de területi elkülönülést mutató népcsoportok lakhelyét ütközőzónának használták. Ezt alátámasztandó érdemes idézni Polgár kiváló tanulmányát Kazária kilenc kerületéről. Ebben Polgár megállapítja, hogy ezek a kerületek megfeleltethetők egy-egy törzs vagy nép szálláshelyének, akiket betagoltak a kazár birodalomba, mégpedig úgy, hogy a „kerületek” élére az uralkodó vezetőket nevezett ki. Ezek a körzetek, amelyek adót fizettek a kazár uralkodónak. Polgár a kerületek meghatározásához a DAI mellett bizánci püspökségi jegyzéket is fölhasznált, és térképen is elhelyezte őket. Hangsúlyozza továbbá a forrásra hivatkozva, hogy ezek a kerületek mind Alánia szomszédságában vannak. Természetesen a kerületek mindegyike a Don-Volga-Kaukázus által behatárolt magterületen belül helyezkedett el. A kazár birodalomba betagolt onogurok (akiket több forrás „fekete bolgárok” néven jelöl) lakhelyét az Azovi-tenger partjától végig a Don keleti partja mentére lokalizálja Polgár, megjegyezve, hogy az ő földjükön épült Sarkel vára.⁴⁷

Ez teljes mértékben alátámasztja elképzelésem, és lehetővé tesz egy olyan lokalizációt, amely egybecseng a DAI 37. fejezetének ötnapi távolságával, a besenyőket és a kazárokat illetőleg. Ez azt jelenti, hogy a Dontól keletre a „fekete bolgárok” szállásai helyezkedtek el, és ez mintegy három nap szélességű volt, és csak ezek mögött következett a kazárok által ténylegesen lakott föld. A „fekete bolgárok” területe képezhette a belső gyeppel a kazárok irányába, így minden akadály elhárult a forrás öt napjának, és a kazárok, illetve a besenyők határainak az egymással való megfeleltetése előtt.

Az alánok besenyőktől való hatnapi távolságáról kell még szót ejtenünk. Értelmetlen lenne olyan néppel határosnak feltüntetni a besenyőket, amelyekkel semmilyen módon nem érintkezhetek. Ezért érdekes, hogy Konstantín császár az alánokat a besenyők szomszédjainak tekinti. Ez csakis úgy lehetséges, ha a följből már vázolt megoldást alkalmazzuk itt is. Ami azt jelenti, hogy a besenyők Don melletti határától hat napra volt az alánok határa, és ebben az

⁴⁷ POLGÁR SZABOLCS: Kazária kilenc kerülete. A De administrando imperio egyik kazár vonatkozású fejezete. In Almási Tibor – Révész Éva – Szabados György (szerk.): „Fons, skepsis, lex”. *Ünnepi tanulmányok a 70 esztendő Makk Ferenc tiszteletére*. Szeged, 2010, Szegedi Középkorász Műhely. 343–347.

esetben ugyanúgy csak gyepterületnek tekintjük a Don keleti felén, az Azovi-tenger partján elhelyezkedő „fekete bolgárok” szállásterületét. A forrás hatodik fejezetéből az is kiderül, hogy a besenyők szolgálatot tesznek a cherszóniaknak fizetség fejében Kazáriában, Zichiában, és az azon túl elhelyezkedő vidékeken. A nyolcadik fejezet pedig megemlíti, hogy a bizánci császár megbízottja bizonyos esetekben csapatszállító hajókon utazik a besenyőkhöz.⁴⁸ Ebből következik az, amire már a magyarokkal kapcsolatban is volt példa, hogy a bizánciak katonai célokra bérelték fel a besenyőket, és ha kellett, csapatszállító hajókon át is szállították őket a kívánt terület közelébe. Ez azt jelenti, hogy a besenyők két irányból, vagyis a Donon átkelve, illetve a Kercsi szoroson átszállítva is meg tudták támadni a szomszédos területeket. Amennyiben Kercs felől közelítettek Alániához, úgy a tengerszoroson való átkelést egy napnak vehetjük. Tehát további öt napot kellett megtenniük keleti irányba, hogy célt érjenek, ami 250-300 km távolságot jelent. A Don alsó folyásán való félnapi átkelést leszámítva pedig öt és fél napot kellett megtenniük az alánok eléréséhez. (Ez a két irányból való megközelítés nagyjából a mai Labinszk város környékén található, valahol itt kezdődhetett az alánok földje.) Természetesen itt még azt is figyelembe kell venni, hogy maga a Don folyó csak az alsó szakaszán nyújtott nagyobb biztonságot, mint határfolyó, mert nyugatról a Donyec vízával kibővülve, és keletről a Szal és a Manics vízének egyesülésével már olyan víztömeget képez, amelynek a leküzdése csak ritkán sikerülhetett a nomádoknak. Ebből kifolyólag, a Donyectól délre a besenyők lakott területe közelebb lehetett a Donhoz, akár el is érte azt. Egy ilyen „akciórádiusz” rekonstruálásánál elég kézenfekvő, hogy az adott nép (besenyők) és a célterület távolságát a lehető legrövidebb útvonallal adják meg. Egyetlen probléma marad, mégpedig Al-Istahri azon forrásrészlete, ahol a kazár főváros és a besenyők távolságát egy hónapra tette.⁴⁹ Ez talán elírás lehet. Esetleg az a megoldás jöhet szóba, hogy a muszlim szerző itt a kazárok fővárosa és a besenyő vezértörzs szállásának a központját, a törzsfő szálláshelyének a távolságát adja meg. Logikus a felvetésünk, ha abból indulunk ki, hogy a forrás nem a kazárok és egy nomád nép határainak a távolságát adja meg, hanem kifejezetten a kazárok fővárosához viszonyítja a távolságot.⁵⁰ Így a viszonyítottorról is feltehetjük, hogy ugyanúgy a központjuk távolságát vette figyelembe.

Az éghajlati viszonyok

Az éghajlati viszonyok rekonstruálása is fontos a besenyők szempontjából. Ezen a területen jutott jelentős eredményekre Gumilov, aki szerint amikor a sztyeppén fokozódik a csapadék-mennyiség, akkor az erdős zónában száraz telek és forróbb nyarak következnek. Ez fordítva is igaz, ha a közép-oroszországi erdőkben kevés eső hull, télen pedig folyamatos az olvadás, akkor a sztyeppén tartós szárazság alakul ki. Az ilyen periódusok változnak, és tartamuk évtizedekben számolható. Szempontunkból a következő a lényeges: „A sztyeppék csapadékossága és az erdővidéki szárazság azt az optimális feltételt nyújtja, amelynek közepette mindenki nyer, hiszen az erdei mocsarak nem alkalmasak a művelésre.”⁵¹ A 10. század elején a csapadékos zóna észak felé

⁴⁸ DAI. 53–55.

⁴⁹ Kmoskó I/2. 32.

⁵⁰ Van példa hasonlóra, ugyanis szakdolgozatomban részletesen vizsgáltam, hogy a kazár–burtasz távolságot a muszlim források egyszer 15 napban, másszor 20 napban adták meg. Ennek a magyarázata az, hogy az egyik forrás a kazár fővárostól számolta a távolságot, míg a másik a kazár fővárostól öt nap távolságra lévő kazár határtól. (Kovács 2005. 10–11.)

⁵¹ GUMILOV, L. N.: A kazárok utódai: A csapadékeloszlás ingadozásai és az etnogenezis kérdése Délkelet-Európában a VII.–XVI. században. *Történelmi Szemle* 1968. 1–2. sz. 12–14.

húzódott, vagyis megkezdődött a sztyeppe ideiglenes kiszáradása, ami körülbelül a 11. század végéig tartott.⁵² Ezt követte a kis klíma optimum, amely megközelítőleg 800–1200 között volt. A Kaszpi-tenger vízszintje fél méterrel volt alacsonyabb a mainál.⁵³ A minket érdeklő területen is érezhető volt a változás, és ennek kezdete nagyjából egybeesett a besenyőknek ezen a területen való megtelepedésével. Megállapítható, hogy a Don mellékén kiterjedt ártéri erdők voltak ebben az időszakban.

A 10. században a Kaszpi-tenger szintje erősen emelkedett, azonban a régi magas szintet csak a 13. században érte el. Ez azért fontos, mert a Kaszpi szintjének változása elsődlegesen nem a sztyeppezóna, hanem a Volga vízgyűjtő területének csapadékától függ.⁵⁴ Ez pedig fordítottan arányos a sztyeppén lehullott vízmennyiség nagyságával. Ebben a kiszáradási periódusban éltek a besenyők a Don és az Al-Duna között. Térképen jól látszik, hogy még most is jelentősen nagyobb arányú a sztyeppe a Dnyepertől keletre, mint attól nyugatra. Ugyanígy az erdős sztyeppe területe is jelentősebb méreteket ölt a Dnyepertől keletre. Márpedig a nomád gazdaság alapját az állattartás képezte, amelynek eltartásához megfelelő méretű füves területre volt szükség. A terület eltartóképességét a számosállat rendszerben adhatjuk meg, amit Róna-Tas András írt le kellő részletességgel. Ez a rendszer nálunk is ismert volt, és az a nomád népek között is általánosan ismert lehetett. Ez azt jelentette, hogy egy terület minőségét az állattartó képességével adták meg. Egy számosállat lehetett egy szarvasmarha vagy ló, ami tíz kecskének vagy hét juh-nak felelt meg. A legkiválóbb területek egy négyzetkilométeren tizenkét számosállat eltartására

⁵² A *Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba IV.* című munkában szerepel egy általános összefoglalás. A műben az áll, hogy 700–800 között volt egy rövid lehűlési szakasz, amikor a tengerszint egy méterrel csökkent, Európában a hőmérséklet lehűlt.

⁵³ KORDOS LÁSZLÓ: *Történeti éghajlatlan.* In Tardy János (szerk.): *Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba.* IV. Budapest, 1995, Tankönyvkiadó. 125–126.

⁵⁴ GYÖRFFY GYÖRGY – ZÓLYOMI BÁLINT: *A Kárpát-medence és Etelköz képe egy évezred előtt.* In Kovács László (szerk.): *Honfoglalás és régészet.* Főszerk.: Györffy György. Budapest, 1994, Balassi. 17–25.

voltak alkalmasak. Belső-Ázsiában a sztyeppén ez négy és nyolc között ingadozott, míg az erdős sztyeppén nyolc és tizenkettő között mozgott ez a szám.⁵⁵ Ezért aztán korántsem volt mindegy véleményem szerint, hogy mely besenyő törzs hol kapott szállásterületet a Don és az Al-Duna között. Ezen a területen ugyanis a Dnyepertől keletre a sztyeppe és az erdős sztyeppe területe mintegy két és félszer akkora, mint a Dnyepertől nyugatra. Ami azt is jelenti, hogy azonos méretű terület a Dnyepertől keletre két és félszer olyan értékesnek minősült a nomádok szemében. Ez pedig megerősíti azon elképzelésemet, hogy a besenyők hierarchiában előkelőbb törzsei, a keleti területeken rendezkedtek be. Ez is alátámasztja, hogy a kangarok nem lehettek vezető pozícióban a besenyő törzsszövetségben belül, hiszen három törzsükből kettő nyugaton helyezkedett el.

A besenyők és szomszédjaik hadereje

A katonai potenciál nagyon lényeges momentum, mert közvetlen befolyással bír a külkapcsolatokra, a gazdaságra és a szállásterület méreteit és veszélyeztetettségének mértékét is meghatározza. Az erre vonatkozó muszlim források információit kiválóan rendszerezte Zimonyi István, ezért az ő megállapításai mentén haladunk. Zimonyi megfigyelte, hogy amikor a muszlim források olyan mondatokat jegyeznek le egy népről, hogy főnökük, vezérük, esetleg uralkodójuk ennyi és ennyi emberrel vonul ki, az nem más, mint egy olyan fordulat, amelyet a muszlim szerzők egy adott nép haderejének meghatározására használtak.⁵⁶ Zimonyi táblázatba foglalva hozza az adatokat, szerzőkre lebontva, amelyek a 9-10. századra vonatkoztatva relevánsak. Ezek szerint a kazárok 10, majd később 12 ezer harcost tudtak kiállítani, ami természetesen nem az egész kazár haderőt jelentette, hanem csak a nehézlovasságot. Ehhez hozzászámítandó még a katonai segédnépek hadereje, amely a burtászok esetében 10 ezer főt jelentett, és hasonló szolgálattal tartozhattak egyes alán és sarir csoportok, esetleg a volgai bolgárok is. Így a kazárok mozgósítható hadereje még a 10. században is elérhette a 40 ezer főt. Korábban ide tartoztak a magyarok is, akikről a források megállapítják, hogy 20 ezer harcossal kellett a kazárok rendelkezésére állniuk. Megtudjuk még, hogy az önálló alán birodalom 30 ezer harcossal rendelkezett. Azonban Zimonyi arra is rámutat, hogy kellő óvatossággal kell kezelnünk ezeket az adatokat. A nomád hadikontingensek (a török népeknél) úgynevezett *tümenek*be szerveződtek, amely 10 ezer harcost jelentett, ugyanis a hadszervezet alapja a tízes számrendszer volt. Viszont későbbi korból, bőséges feljegyzéssel adatolt analógia figyelmeztet minket arra a tényre, hogy léteztek kis, nagy és közepes tümenek, és ezek létszáma is ingadozhatott, tehát egy tümen nem feltétlenül jelentett 10 ezer harcost.⁵⁷ A besenyők haderejének száma ismeretlen. Viszont figyelembe kell venni azt a tényt, hogy legyőzték a magyarokat és elfoglalták hazájukat, illetve azt, hogy az úzok pedig a besenyők hazáját foglalták el. Ebből következik, hogy a besenyők hadereje létszámban nem múlhatta alul a magyarokét és nem múlhatta felül az úzokét. Amennyiben mégis, úgy a számbeli eltérés nem lehetett túl jelentős, illetve a minőségi különbség ezt ellensúlyozhatta. A továbbiakban forrásrészletekkel kívánom megvilágítani a kelet-európai sztyeppe hatalmi viszonyait. A DAI első fejezetében ez olvasható: „Úgy vélem, hogy minden időben előnyös a rómaiak császáranak, ha azon van, hogy a besenyők népével békében legyen... a besenyő nép szomszédos Cherszón vidékével, és ha nincsenek velünk baráti viszonyban, módjukban áll Cherszón ellen

⁵⁵ RÓNA-TAS ANDRÁS: *A honfoglaló magyar nép*. Budapest, 1997. 282–285.

⁵⁶ ZIMONYI 2005. 82–83.

⁵⁷ ZIMONYI 2005. 84–91.

vonulni s végigportyázni és kifosztani magát Cherszönt meg az úgynevezett klíma-vidéket.⁵⁸ Majd a második fejezetben ezt találjuk: „A besenyők az oroszokkal is szomszédosak és határosak, és ha nincsenek egymással békességben, gyakran végigportyázzák Oroszországot, s alaposan megkárosítják és feldúlják azt... az oroszoknak nincs módjukban hadba vonulni határaikon túl, csak ha a besenyőkkel békében vannak, mivel, amíg ők távol vannak saját földjüktől, ezek támadást intézve elpusztíthatják és feldúlhatják területüket.”⁵⁹ A harmadik fejezetben ez áll: „A türkök nemzetsége szintén nagyon retteg és fél az említett besenyőktől,... s ezek féken tartják őket.”⁶⁰ Az ötödik fejezet híradása: „A besenyőkkel való béke következtében a bulgárok szemében is félelmetesebbnek tűnhetik fel a rómaiak császára és nyugtonmaradásra kényszerítheti őket, mivel az említett besenyők ezeknek a bulgároknak is közelében vannak, és amikor rászánják magukat,... hadat tudnak viselni Bulgária ellen, s túlnyomó fölényükkel és erejükkel föléjük kerekedhetnek és legyőzhetik őket.”⁶¹ Végül a nyolcadik fejezet informál minket a következőkről: „Olyan egyezséget kell velük kötni, hogy ahol a császárnak szüksége van rájuk, szolgálatot tegyenek, akár az oroszok, akár a bulgárok, akár a türkök ellen.”⁶² A korábban már idézett részletből azt is megtudjuk, hogy akár az alánok és a Kaukázus vidéki más népek ellen is fölhasználják őket a bizánciak, átszállítva őket folyón vagy tengeren. A további szomszédos népek közül a dunai bolgárok létszámát illetően sem rendelkezünk számadatokkal, viszont egy muszlim forrás utalást tesz erejük nagyságára, amikor azt mondja: „...ott van egy nép a rüмок (bizánciak) közül, akik mind keresztények, n.nd.r-nak nevezik őket. Ők többen vannak, mint a magyarok, de gyengébbek.”⁶³ A ruszokkal kapcsolatban sincs ilyen számszerű adatunk. Mégis a 10. század közepére vonatkozóan, amikor a DAI adatai utalnak, a következő állapotokat rekonstruálhatjuk. A legnagyobb haderővel a bizánciak rendelkeztek, stratégiai szempontból mégis a kazárok jelentették a legnagyobb fenyegetést a besenyőkre, ugyanis szállásaikat északkeletről, keletről és délkeletről is veszélyeztethették. A kazárok viszont sem ezt a stratégiai előnyüket, sem azt a taktikai előnyüket, hogy nagyobb és jobban felszerelt hadseregük volt, nem tudták soha teljes mértékben kihasználni. Erre utal két forrás is, az egyik a DAI, itt a tizedik fejezetben ez olvasható: „Az úzok, mivel közel vannak hozzájuk, meg tudják támadni a kazárokat, úgyszintén Alánia uralkodója is.”⁶⁴ Egy muszlim forrás pedig ezt jegyezte fel: „Olykor maga a kazár király vonul ki ellenük, ha az odarendelt emberei nem elég erősek ahhoz, hogy a guzz-okat visszavessék,...”⁶⁵ A magyarok, haderejüket tekintve veszélyes ellenfélnek számíthattak. Míg a ruszok esetében ez a kép annyiban módosul, hogy a 10. század közepén még vagy nem éltek tömegesen varégok Kijev környékén, vagy még nem zárult le az ott élő szlávok törzse szervezése.⁶⁶ A ruszok és a besenyők közelsége egyaránt veszélyessé tette őket egymásra, viszont földrajzi elhelyezkedésüknél fogva a besenyők előnyben voltak, mert megakadályozhatták a ruszok zsákmányszerző hadjáratainak nagy részét. Azonban az erdővidékről bármikor könnyen támadható volt a sztyeppe. Az úzok

⁵⁸ DAI. 49.

⁵⁹ DAI. 49–51.

⁶⁰ DAI. 51.

⁶¹ DAI. 53.

⁶² DAI. 57.

⁶³ ZIMONYI 2005. 179., 304–306.

⁶⁴ DAI. 63.

⁶⁵ Kmoskó I/2. 175.

⁶⁶ FONT MÁRTA: A magyar kalandozások és a kelet-európai viking terjeszkedés. In Felföldi Szabolcs – Sinkovics Balázs (szerk.): *Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás*. Budapest, 2001, Balassi. 98.

továbbra is erős ellenségnek számítottak, viszont a Volga és a Don folyó mint természeti akadály jelentősen megnehezítette ellenséges akciók végrehajtását a besenyők ellen, nem úgy, mint korábbi hazájukban az Ural folyó környékén. A bolgárok voltak a legkevésbé veszélyes ellenfelek, köztük és a besenyők közt az Al-Duna nyújtott kölcsönösen védelmet. Feltételezhetjük, hogy a besenyők között ugyanúgy érvényben lehetett egy magasabb szintű katonai együttműködés a törzsek közt, mint amit Bórbanszületett Konstantín jegyzett fel a magyarokról, vagyis hogy közösen léptek fel a külső ellenséggel szemben, akármelyik határszél, vagy törzs területét fenyegette is. Úgy gondolom ennek és a bizánciakkal való jó viszonyának, illetve ennek hiányában egyéb alkalmi szövetséggel való kooperációjuknak köszönhetőek azt, hogy vezető pozíciót töltöttek be a térségben. Ehhez hozzájárult az is, hogy kulcsfontosságú geopolitikai helyzetben voltak Kelet-Európában. Ugyanakkor önmagában katonai erejük nem volt elegendő ahhoz, hogy adóztassák a felettük lakó szlávokat, és hogy ellenőrzésük alatt tartsák az északi – a volgai bolgároktól Kijeven át a magyarokig haladó – kereskedelmi utat. Itt kell kitérnünk arra, hogy a besenyők a források alapján nem érték el a birodalom magasabb szerveződési formáját, és nem jelent meg náluk a kagáni méltóság.⁶⁷ A szakrális alapot ugyanis a kazár kagánnal való vérrokonság alapozhatta volna meg, ennek hiánya máshogy aligha volt pótolható. Ráadásul ehhez még számos dolog szükségeltetett volna, például hódoltatott népek adóztatása, kereskedelmi utak felügyelete, önálló birodalmi központ és adminisztráció és még sorolhatnánk.

Utolsó idevágó megjegyzésem, a nomád katonai hadszervezés azon sajátosságára utal, miszerint a nomád népek bevett gyakorlata volt, hogy a csatlakozott népek alkották a katonai elő- és utóvédet.⁶⁸ Talán erre utalhat a DAI a harmincnyolcadik fejezetben, amikor azt írja, hogy a magyarokat a kangarok támadták meg, akiket most besenyőnek hívnak, és korábban a kazárok ellen is a kangarok léptek fel támadólag.

Kereskedelem

Minden nomád nép életében, így a besenyőkében is jelentős szerepet játszott a kereskedelem. A kereskedelem révén szert tehetek számos olyan árucikkre, amelyet nem tudtak előállítani, esetleg beszerezhetek olyasmit, amit nagy haszonnal tovább tudtak adni. Emellett fontos szerepe volt a kereskedelemnek az információcserében, és adott esetben a kereskedők felderítést, kémkedést is végeztek, diplomáciai feladatokat láthattak el.⁶⁹ Ezért kiemelt fontosságú volt a kereskedelmi utak, a révek, a gázlók biztonságossá tétele és felügyelete. Esetünkben azt kell megvizsgálni, hogy a besenyők kikkel kereskedtek, mivel kereskedtek, és miért? A DAI 2. fejezetében ezt olvashatjuk: „Az oroszok is azon vannak, hogy fenntartsák a békét a besenyőkkel. Ugyanis tőlük vásárolnak szarvasmarhákat, lovakat és birkákat, s ilyenformán könnyebben és bőségesebben élnek, mert az említett állatok egyike sem lelhető fel Oroszországban.”⁷⁰ A 6. fejezetben pedig az áll: „E besenyőknek... akik kereskednek is a cherszóniakkal és szolgáltatásokat tesznek nekik... természetesen megkapván ezért a szolgáltatásért a cherszóniaktól a szolgáltatás és fáradságuk arányában az

⁶⁷ Pritsak alátámaszthatatlan feltevésével szemben erről nincs tudomása egyetlen forrásnak sem, és törzsneveikben sem jelenik meg.

⁶⁸ Erre bővebben: TÓTH 1998. 84–87.

⁶⁹ Erre lásd: GÖCKENJAN, HANSGERD: Felderítők és kémek. Tanulmány a lovasnomád hadviselés stratégiájáról és taktikájáról. In Felföldi Szabolcs – Sinkovics Balázs (szerk.): *Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás*. Budapest, 2001, Balassi. 57–66.

⁷⁰ DAI. 49–51.

előre kialakított fizetséget, mégpedig selyemszövetet, szalagot, brokátot, aranszegélyt, borsot, skarlát partus-bőrt és más előttük kívánatos cikkeket...⁷¹ Ide tartozik még az 53. fejezet egy részlete: „Ha a cherszóniak nem utaznak el Romániába és nem adják el a bőrt és a viaszt, amit a besenyőktől kereskedés útján szereznek be, nem tudnak megélni.”⁷² Jól látható tehát, hogy a kereskedelem áruai az általános élelmészeti cikkektől (marha, juh, ló), az egyéb szükségleteken át (bőrök, prémek, viasz) a luxus cikkekig (brokát, selyem, bors, rabszolga) terjedtek. Ezen felül katonai erejüket is áruba bocsájtották mint szolgáltatást, különböző ajándékokért, pénzért és a zsákmány bizonyos részét – mint például az előbb említett rabszolgákat – tovább értékesítették. Kereskedéssel megválthatták a békét is a besenyők szomszédjai. A besenyők a kereskedelem révén olyan mezőgazdasági cikkekhez is hozzájuthattak, ami a klasszikus nomád gazdálkodás mellett hiánycikkeknek számított. Ilyen árucikkek lehetettek például a különböző gabonafélék, az északi népek itala, a sör, a különböző gyümölcsök, zöldségek és a bizánciaktól beszerezhető bor. Az átmenő kereskedelem megadóztatása is jelentős haszonnal járhatott. Időnként a hadjáratra vonuló ruszokat is átengedték területeiken, amit szintén valamiféle ellenszolgáltatás fejében tettek csak meg. Korábban már említettük, hogy a besenyők és ruszok kereskedelméből Polgár és Györffy is azt a következtetést vonták le, hogy a besenyők nem tudták adóztatni a szláv népeket, ezért kereskedtek velük. A besenyő területeket érintő fontos kereskedelmi forgalom egyaránt haladt szárazföldön és vízen. A besenyők katonai fölénye egyértelműnek tűnik a bizánci források alapján, azonban feltételezhető, hogy a kereskedelem zavartalansága érdekében gyakran lemondhattak a háborúskodásról. Elképzelhetőnek tartom, hogy a szomszédos népek sokszor a kereskedelem felfüggesztésével, vagy annak kilátásba helyezésével igyekeztek nyomást gyakorolni a besenyőkre. Azonban ez a fajta „embargó” a besenyők pacifikálása helyett alkalmanként kiválthatott szokatlannul heves katonai ellenreakciót is. Mégis a kereskedelem játszhatta a főszerepet, a katonáskodással szemben, ugyanis a hadjáratok zsákmányának jelentős része is csak a kereskedelem révén volt értékesíthető vagy más árura cserélhető. A kereskedelmi utakat megvizsgálva elmondhatjuk, hogy a besenyők ugyanazokat használták, mint amiről már a magyarokkal kapcsolatban is beszámoltak korábban a források ezen a vidéken, vagyis a Don és az Al-Duna közötti területen.⁷³ A besenyők szállásterületének keleti felére estek a jelentősebb kereskedelmi utak. Polgár szerint ezeknek a fő irányvonalai a 9. században a Don és a Donyec mentén húzódtak. A későbbiekben pedig a Dnyeper és a Volga szerepe értékelődött föl, mint kereskedelmi útvonal. A Volga folyó, és a Volga menti kereskedelmi út jelentősége a Kazár birodalom felbomlása után sem csökkent. Sarkel felépítése a Don mentén pedig nemcsak a kazárok érdekeit szolgálhatta, hanem a bizánciakét is, akik így kívánták a megnövekedett kereskedelmi potenciáljukkal nagyobb befolyásra szert tenni Kelet-Európa fölött.⁷⁴ A 9. század végétől erőteljesen megnőtt a volgai kereskedelmi út szerepe Zimonyi szerint is.⁷⁵ Ezen felül nyilvánvalóan használatban volt a már korábban is jelentős Donyec menti kereskedelmi út, hiszen itt volt a leggyorsabban megközelíthető Kijev a kazároknak, az alánoknak és azoknak a muszlim kereskedőknek, akik a Kaukázus valamelyik hágóján keresztül igyekeztek Kelet-Európa egyik fő kereskedelmi központjába eljutni.⁷⁶ A DAI 42.

⁷¹ DAI. 52–53.

⁷² DAI. 286–287.

⁷³ Erről azt írja Róna-Tas, hogy ennek a területnek a gazdasági központja „Etelköz” keleti felére esett, mert itt voltak a fontos kereskedelmi utak és azok központjai, így például a Dnyeper és a Krím félsziget is ennek keleti részén helyezkedik el. (RÓNA-TAS 1997. 257.)

⁷⁴ POLGÁR 2001a. 120–121.

⁷⁵ ZIMONYI 2005. 237.

⁷⁶ Váczy szerint Sarkel a Donyec menti kereskedelmi út ellenőrzésére épült. (VÁCZY 1994. 15.)

fejezetében szerepel a következő leírás: „A Duna folyótól az előbb említett Sarkel erődig 60 napi út.”⁷⁷ Ebből kitűnik, hogy lehetett egy, a sztyeppét kelet-nyugati irányba átszelő kereskedelmi út is, hisz a távolságadatból világosan következik, hogy ez az útvonal nem lent a tengerparton haladt. Ugyanis a 60 nap mintegy 1800 km-nek felel meg, és a fejezet egy korábbi mondatában a kiindulási pontot az al-dunai Drisztrával (ma Szilisztra) adja meg, míg a végpont Sarkel a Don partján. Közvetlenül a tengerparton haladva ez a távolság jóval rövidebb lenne. Bizánccal, a legfőbb kereskedelmi partnerrel pedig a Krím félsziget városaiban érintkeztek a besenyők, ami szintén szállásterületük keleti felére esett. Fontos megállapításokat tehetünk a kereskedelmi utak és a kereskedelmi központok ismeretében. A legfőbb vízi és folyam menti kereskedelmi utak közül három (Dnyeper, Donyec, Don) a besenyő szállásterület keleti felére esett. A volgai és a Volga menti kereskedelmi út szintén a besenyők keleti területeihez volt közel. A sztyeppe közepén haladó kelet-nyugati kereskedelmi út értelemszerűen mindkét szállásterületfelt érintette. A Dnyeper folyó szintén mindkét felet érintette. Ugyanakkor a nyugati félre eső két jelentősebb folyó (Duna, Dnyeszter) mentén nem tudunk jelentős kereskedelmi utakról, habár bizánci források említenek követjárást a Dnyeszter és a Duna folyóhoz is. Mindebből egyértelműen kiderül, hogy a besenyő szállásterület keleti felén volt a kereskedelem súlypontja. A jövedelmek többsége itt keletkezhetett. Ebből pedig az is következik, hogy a besenyő terület keleti felén helyezkedtek el a besenyő hierarchiában vezető szerepet betöltő törzsek. Ezt annyival egészíthetjük ki, hogy a legvédehetőbb és kereskedelmi szempontból is kiemelkedő magterület a Dnyeper jobb és bal oldalára egyaránt kiterjedt. Továbbá a keleti „birodalomfél” peremterülete veszélyes zónának számíthatott, így a legerősebb ellenséggel szembe alacsony presztízsű törzset telepítettek, akárcsak a szállásterület nyugati felén.

Törzsnevek

A besenyő törzsneveket nagyon sokan elemezték. A legelfogadhatóbb vizsgálati eredményekkel Németh Gyula szolgált. Szerinte a kételemű törzsnevek első tagját a törzsre jellemző lószínnév adta, míg a másik felét egy méltóságnév alkotta. Az ő koncepcióját vette át Györfly György, azzal a finomítással, hogy a lószínnév valójában az adott törzs lófarkas zászlajának a színét jelentette.⁷⁸ Györfly korrekciója meggyőző. Azonban nem szabad elfelejtkeznünk arról, hogy még ha a besenyők a török népek közé tartoztak is, még nem következik egyenesen, hogy minden törzsnévi megfejtést törökségi analógiák alapján lehet csak magyarázni. Erre utal Róna-Tas is, aki szerint nem szerencsés, hogy a DAI-ban fennmaradt törzsneveket egy feltételezett török etimológiához igazították.⁷⁹ A törzsnevek újabb vizsgálata még fontos eredményt hozhat Róna-Tas szerint. A törzsnevek elemzésénél nem céloz az aktuális elméletek részletekbe menő taglalása. Viszont felhívnam a figyelmet olyan alapvető problémákra, melyeket eddig nem taglaltak, vagy nem kaptak elég figyelmet. Elsőként maga a rendszer felülvizsgálata szükséges, amelyhez nem szükségeltetik nyelvészeti előképzettség. Amennyiben elfogadjuk Németh, illetve Györfly klasszikus értelmezési kísérletét, úgy szembetaláljuk magunkat egy megkerülhetetlen problémával. A törzsnevek rendszerében, ahol az első tag lószínnévből származik, és a második méltóságnév, általánosan igaznak kell lennie minden törzsnév esetében. Ugyanis egy hatalmi struktúra (legyen az politikai vagy katonai jellegű) egységes kell, hogy legyen. Univerzalitása

⁷⁷ DAI. 184–185.

⁷⁸ GYÖRFFY GYÖRGY: Besenyők és magyarok; *A besenyők nyelve*. 1939. 1989. 180–184. In Györfly 1990.

⁷⁹ RÓNA-TAS 1997. 197–198.

az alapja működésének, így törvényszerűen homogénnek kell lennie. A rendszer koherenciája nemcsak egy jellemzője, hanem feltétele alkalmazhatóságának. Ezért bármilyen hatalmi struktúra is rejtőzzön a törzsnevek felépítése mögött, az bizonyos, hogy minden törzsre érvényesnek kellett lennie. Márpedig Németh és Györffy is elismeri, hogy az általuk adott törzsnévi rendszer rekonstrukciója nem koherens. Az egyetlen kivétel a *Javdierdim* törzs, amelynek sem az első, sem a második eleme nem felel meg a korábban felállított kritériumoknak. Egy ilyen hatalmi struktúra pedig vagy koherens, azaz működőképes, vagy egyszerűen nem működőképes, nincs harmadik lehetőség, nincsenek kivételek. Ezt a problémát érzékelve megpróbálták azzal menteni a dolgot, hogy emiatt a kivétel miatt kell a *Javdierdim* törzset megtenni vezértörzsnek, így a rendszer irányítója a rendszeren kívül állt volna. Azonban ez lehetetlen, mert a rendszer épp attól működik, hogy általánosan érvényes minden tagjára és a rendszeren belülség alapfeltétele a rendszer működtetésének. A struktúrában benne lévők kölcsönösen elismerik egymás pozícióját, és a hierarchia élén álló irányítja a rendszert. Az előbb látott hibás segédhipotézis, amellyel a *Javdierdim* törzset megtették vezértörzsnek, maga után vont egy másik hibát is: a törzsszövetség vezetőivé kellett megtenni a kangar törzseket, mert a *Javdierdim* törzs közéjük tartozott. Ezen túlmenően is találunk számos nehézséget. A törzsnevek első felével kapcsolatban további két problémát is látok. Az első a *Jazi*, ezzel kapcsolatban Bíborbanszületett Konstantín besenyőktől származó értesülések alapján megjegyzi művének 37. fejezetében, hogy *Jazi* személynév. A *kapan* törzs vezetője volt *Jazi*, a Volgán túli hazájukból való kiűzetésük idején, tehát ez biztosan nem lószínnév. A másik a *kabuksin* elnevezés, amelyről azt állítják, jelentése: halvány, fakéreg színű. Evvel kapcsolatban bukkantam rá Vásáry munkájában arra az adatra, ahol a mongol nyelvű nomád topák kínai feljegyzésben megőrzött szavait elemzi. Az egyik ilyen szó a kínai kiejtéssel *kopocsen*, amit Vásáry szerint *kabaqčīn*-nak olvasható, jelentése kapus, ajtónálló, és a szó jól ismert a török és mongol nyelvekben.⁸⁰ Ez kísértetiesen hasonlít a *Kabuksinjula* törzsnév első tagjára, funkciójának is megfelelő lehetne, így véleményem szerint érdekes alternatíváját adhatja a fahéjszín jelentésnek. A törzsnevek második tagjára vonatkozóan is találunk bizonytalanságokat. A *baj* törzsnévvel semmi probléma, hisz van rá példa nemzetség és törzsnévként is, azonban ez nem jelenti azt, hogy méltóságnévként is megállja a helyét. Példa nincs rá, és elsődleges (gazdag, gazda) illetve másodlagos (férj, hős) jelentése alapján elég nehéz lenne beilleszteni egy ilyen struktúrába. Végezetül a *Szurukülbej* törzsnévvel kell foglalkozni, amelynek második tagja ismert méltóságnév összetétel. Érdekes, hogy itt kétszeres összetétellel találkozunk, ahol a név mindkét fele beleillik a méltóságnevek rendszerébe. Ez a jelenség egyedüliként bukkan fel ennél a törzsnévnél, míg a többi törzsnévnél hasonló nem fordul elő. Az első a *kül*, amely már a türköknél ismert méltóságnév-alkotórész, és amely más nomád birodalmakban is felbukkan. Második része a *bej*, ami felbukkan *beg*, *bey*, *bäg* és *bäi* alakban, 'fejedelem, király, főember' jelentéssel.⁸¹ Ugyanakkor a *szurukülbej* törzsnévvel kapcsolatban fel kell hívni a figyelmet arra, hogy a nomád népeknél használt méltóságnév-terminológiában van egy hierarchia. A türk birodalom összeomlása után a kazárok önállósodtak, és uralkodójuk fölvette a kagán címet. A kazár hatalmi rendszer viszonylag jól ismert. Élén a kagán állt, utána a (kagán-)bég állt, és őt követte a kündü(-kagán).⁸² Ebben a rendszerben is megvan a *beg/bej* terminus. Tekintve, hogy a kagáni

⁸⁰ VÁSÁRY ISTVÁN: *A régi Belső-Ázsia története*. Javított kiadás. Budapest, 2003, Balassi. 46.

⁸¹ Minderre lásd: GYÖRFFY GYÖRGY: Besenyők és magyarok; *A besenyők nyelve*. 1939.; 1989. 172–180. In Györffy 1990., NÉMETH GYULA: A besenyők ismeretéhez. *Magyar Nyelv* 1922. 18. sz. 2–7.

⁸² RÓNA-TAS 1997. 128., 193.

méltóságot csak a kazárok birtokolták Kelet-Európában ekkoriban, így a második elérhető legmagasabb méltóság a bég volt, amely megjelenik az előbb taglalt besenyő törzsnévben. Ez pedig azt jelentheti, hogy a Volgán inneni nomád hatalmi struktúrában a besenyőknél, a *szurukülbej* törzs rendelkezett a legmagasabb hatalmi méltósággal. Ez alátámaszthatja a besenyők hatalmi viszonyaira vonatkozó elképzelésem, másrészt igazolja rekonstrukcióm helytállóságát, újabb pillérrel alátámasztva elméletem. Úgy gondolom, az itt elmondottak hozzájárulhatnak ahhoz, hogy megoldjunk egy problémát, amely mögött már több mint százéves tudományos vita áll, és lehetőséget teremtünk arra, hogy az új eredmények fényében továbbléphessünk a besenyők kutatásának területén.

IRODALOMJEGYZÉK

- FODOR ISTVÁN: Leletek Magna Hungáriától Etelközig. In Kovács László (szerk.): *Honfoglalás és régészet*. Budapest, 1994, Balassi. 47–56.
- FONT MÁRTA: A magyar kalandozások és a kelet-európai viking terjeszkedés. In Felföldi Szabolcs – Sinkovics Balázs (szerk.): *Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás*. Budapest, 2001, Balassi. Magyar Őstörténeti Könyvtár 15. 97–105.
- FONT MÁRTA: Déli határvédelem („zmiyjevi valy”) a Kijevi Ruszban. In Bebesi György (szerk.): *A Pécsi Tudományegyetem Illyés Gyula Főiskolai Kara Társadalomtudományi Tanszékének Közleményei*. 3. kötet. Szekszárd, 2000, PTE IGYFK Társadalomtudományi Tanszék. 136–150.
- GALAMB GYÖRGY: Megjegyzések Querfurti Brúnó besenyők közötti térítési kísérletéhez. In Márton Alfréd (szerk.): *A Kárpát-medence és a steppe*. Budapest, 2001, Balassi. Magyar Őstörténeti Könyvtár 14. 181–185.
- GÖCKENJAN, HANSGERD: Felderítőök és kémek. Tanulmány a lovasnomád hadviselés stratégiájáról és taktikájáról. In Felföldi Szabolcs – Sinkovics Balázs (szerk.): *Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás*. Budapest, 2001, Balassi. Magyar Őstörténeti Könyvtár 15. 57–66.
- GUMILOV, L. N.: A kazárok utódai: A csapadékeloszlás ingadozásai és az etnogenezis kérdése Délkelet-Európában a VII.–XVI. században. *Történelmi Szemle* 1968. 1-2. sz. 1–17.
- GYÖRFFY GYÖRGY – ZÓLYOMI BÁLINT: A Kárpát-medence és Etelköz képe egy évezred előtt. In Kovács László (szerk.): *Honfoglalás és régészet*. Főszerk.: Györffy György. Budapest, 1994, Balassi. A honfoglalásról sok szemmel I. 13–37.
- GYÖRFFY GYÖRGY: *A magyarság keleti elemei*. Budapest, 1990, Gondolat.
- KMOSKÓ MIHÁLY: *Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom*. I/2. Szerk.: Zimonyi István. Budapest, 2000, Balassi. Magyar Őstörténeti Könyvtár 13.
- KORDÉ ZOLTÁN: A székelység története a szék-rendszer megszilárdulásáig. In Márton Alfréd (szerk.): *A Kárpát-medence és a steppe*. Budapest, 2001, Balassi. Magyar Őstörténeti Könyvtár 14. 161–172.
- KORDOS LÁSZLÓ: Történeti éghajlattan. In Tardy János (szerk.): *Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba*. IV. Budapest, 1995, Tankönyvkiadó. 98–128.
- KOVÁCS ATTILA: *A burtászok története a kezdetektől a mongol korig*. Szakdolgozat. Szeged, 2005, SZTE.
- KRISTÓ GYULA: *Leveldi törzsszövetségétől Szent István államáig*. Budapest, 1980, Magvető.
- MAKK FERENC: Turkia egész szállásterülete. In *Acta Historica*. Szerk.: Kristó Gyula Szeged, 2003. 3–14.
- Moravcsik Gyula: Bíborbanszületett Konstantín: DAI. 1950, Budapest, 2003. reprint
- NÉMETH GYULA: A besenyők ismeretéhez. *Magyar Nyelv* 1922. 18. sz. 2–7.
- NÉMETH GYULA: *A honfoglaló magyarság kialakulása*. Közzéteszi: Berta Árpád. 2. bőv., átdolg. kiadás. 1. kiadás: 1930. Budapest, 1991, Akadémiai Kiadó.
- PÁLÓCZI HORVÁTH ANDRÁS: *Besenyők, Kunok, Jászok*. Budapest, 1989, Corvina.
- PÁLÓCZI HORVÁTH ANDRÁS: Besenyők, úzok, kunok. In Szombathy Viktor – László Gyula (szerk.): *Magyarrá lett keleti népek*. Budapest, 1988, Panoráma. 106–164.
- POLGÁR SZABOLCS: Kazária kilenc kerülete. A De administrando imperio egyik kazár vonatkozású fejezete. In Almási Tibor – Révész Éva – Szabados György (szerk.): *„Fons, skeptis, lex”. Ünnepi tanulmányok a 70 esztendő Makk Ferenc tiszteletére*. Szeged, 2010, Szegedi Középkorász Műhely. 341–350.

- POLGÁR SZABOLCS: Kereskedelem a Fekete-tenger északi partvidékén a 9–10. században. In *Heves Megyei Régészeti Közlemények* 2. Eger, 2000. 193–206.
- POLGÁR SZABOLCS: Sarkel. In Márton Alfréd (szerk.): *A Kárpát-medence és a steppe*. Budapest, 2001, Balassi. Magyar Őstörténeti Könyvtár 14. 106–126.
- POLGÁR SZABOLCS: Útvonalak a Volga-vidék és a Kárpát-medence között a 10. században. In Birtalan Ágnes – Yamaji Masanori (szerk.): *Orientalista nap 2000*. Budapest, 2001, MTA Orientalisztikai Bizottság – ELTE Orientalisztikai Intézet. 174–182.
- PRITSAK, OMEJAN: The Pečenegs. A Case of Social and Economic Transformation. *Archivum Eurasiae Medii Aevi* I. 1975. 211–235.
- Révai nagy lexikona. V. kötet. 626–627., 678.
- Révai nagy lexikona. VI. kötet. 24–26.
- Révai nagy lexikona. XIX. kötet. 440–441.
- RÉVÉSZ LÁSZLÓ: *Emlékezetek utatok kezdetére...* Budapest, 1999, TIMP.
- RÓNA-TAS ANDRÁS: *A honfoglaló magyar nép*. Budapest, 1997, Balassi.
- TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ: Az etelközi magyar törzsek szállásterületei. In Koszta László (szerk.): *Kelet és Nyugat között*. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére. Szeged, 1995, Szegedi Középkorász Műhely. 471–485.
- TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ: *Levédiától a Kárpát-medencéig*. Szeged, 1998, Szegedi Középkorász Műhely.
- VÁCZY PÉTER: *A magyar történelem korai századaiból*. Budapest, 1994, História – MTA Történettudományi Intézet. 12–16.
- VÁSÁRY ISTVÁN: *A régi Belső-Ázsia története*. Javított kiadás. Budapest, 2003, Balassi. Magyar Őstörténeti Könyvtár 19.
- VÁSÁRY ISTVÁN: Nép és ország a türköknél. In Tőkei Ferenc (szerk.): *Nomád társadalmak és államalkulások*. Budapest, 1983, Akadémiai Kiadó. 189–213.
- VÖRÖS ISTVÁN: A magyarok hadi ménjei és igavonói az írott források és a régészeti leletek alapján. In Veszprémy László (szerk.): *Honfoglaló őseink*. Budapest, 1996, Zrínyi. 128–146.
- ZIMONYI ISTVÁN: *Muszlim források a honfoglalás előtti magyarokról*. Budapest, 2005, Balassi.

ATTILA KOVÁCS

Rethinking of the Problems with the Pecheneg Clan System of X. Century and of the Dwellings

The power structure and location of Pechenegs in the 10th century was badly re-enacted based on earlier historical works. The correction is possible only by the thorough use of sources and by in taking other points of view. The theme has to be examined in its complexity. The present-day Byzantine source starts the exposition of Pechenegs with the description of eastern tribes not with the western ones. From this a number of persons made that bad conclusion that the western tribes of Pechenegs were the chief tribes. The leading role of Kangars among the Pecheneg tribes was also a misunderstanding. It is similar to the status of Kabar tribes among Hungarian tribes. At nomadic folks the aristocratic valiant denomination and those lead the way in the battles are not the signs of leading role but the signs of the subjugated role as a military aid folk. The basis of nomadic farming is the animal stock. The bigger grassland (steppe) they had the more animal they could keep so that they counted richer. The home of the Pechenegs is the area between the down-Danube and the Don. The grassland on the east side of Dnieper is two and a half times bigger than the one on the west side. The commerce also important was to the nomads. On the east side of the Dnieper were all the important commerce routes. It is also significant that at the nomad's the leading tribe or tribe group gave the name of the whole association of tribes. If the Kangars would have lead the association of tribes then they wouldn't be endured in the sources as Besenyő but as Kangar association of tribes. From the work of the Byzantine Emperor a special nomadic political system is tracing out. The solution is that the Szurukülbej was the leading tribe and the eastern tribes were the dominant ones while the Kangars were in subjugated status. The berth of the eight tribes can be easily described by the comparison of the hierarchic and the regional lists of the source.